שרידי יישוב מן התקופות ההלניסטית המאוחרת והרומית הקדומה בח׳ירבת בורנאט (דרום־מערב)

חגית טורגה

מבוא

בחודשים יולי–נובמבר 1998 ובחודש יוני 2001 נערכו חפירות הצלה בח׳ירבת בורנאט (דרום־מערב) לקראת הקמת פארק תעשיות חבל מודיעין.[1] החורבה שוכנת על שלוחה ברכס הגבעות שבמורדות המערביים של הרי אפרים, כחצי קילומטר מצפון־מזרח לשוהם (נ״צ רי״ח 196174–307/657066–122, רי״י 146174–307/157066–122; איור 1). ממערב לאתר נמשך כביש 444; מצפון ומדרום לשלוחה שעליה שוכן האתר מתחתרים יובלים של נחל בית עריף, שבהם נסללו דרכים מקומיות.

השלוחות שמצפון לנחל בית עריף מתונות ורחבות. חוצים אותן ממזרח למערב נחלי אכזב, בעיקר יובלי נחל בית עריף, שפתחיהם רחבים למדי ולאורכם נמשכות רצועות של אדמת טרה־רוסה פורייה (פינקלשטיין תשל״ח: 5). אף שכמות הגשם הממוצעת גבוהה למדי (כ־550 מ״מ בשנה) מי התהום באזור זה עמוקים, ועל כן אין בו מעיינות. הדרך היחידה לאיסוף מים באזור היא לנקז את מי הנגר העלי אל בורות מים חצובים. מסלע הקרטון מעורב בגיר ובדולומיט ומאפשר חציבה קלה של בורות מים (לבנת תשל״ב).

דומה כי בתקופות הקדומות כוסו השלוחה והגבעות הנמוכות בסביבתה בחורש דליל; עצי פרי — חרוב מצוי, תאנה, שיזף מצוי ושיטה מלבינה — גדלים באזור זה כיום. כמו כן, התקיימה במקום צמחייה חד־שנתית עשירה לצד צמחייה סבוכה בערוצי הנחלים וצמחיית ביצות באזורים הנמוכים. מגוון העצים העשיר שגדל באזור זה, שרבים מהם הניבו פירות למאכל, והאדמה הפורייה המאפשרת גידולי גפן וחיטה, יצרו סביבה המתאימה לחקלאות עשירה ומגוונת (ויזל ואגמי תש״ן: 118, ור׳ הפניות שם).

האתר שוכן לצד הדרך הראשית לוד–אפק, אשר עברה במזרח שפלת לוד, ככל הנראה בתוואי

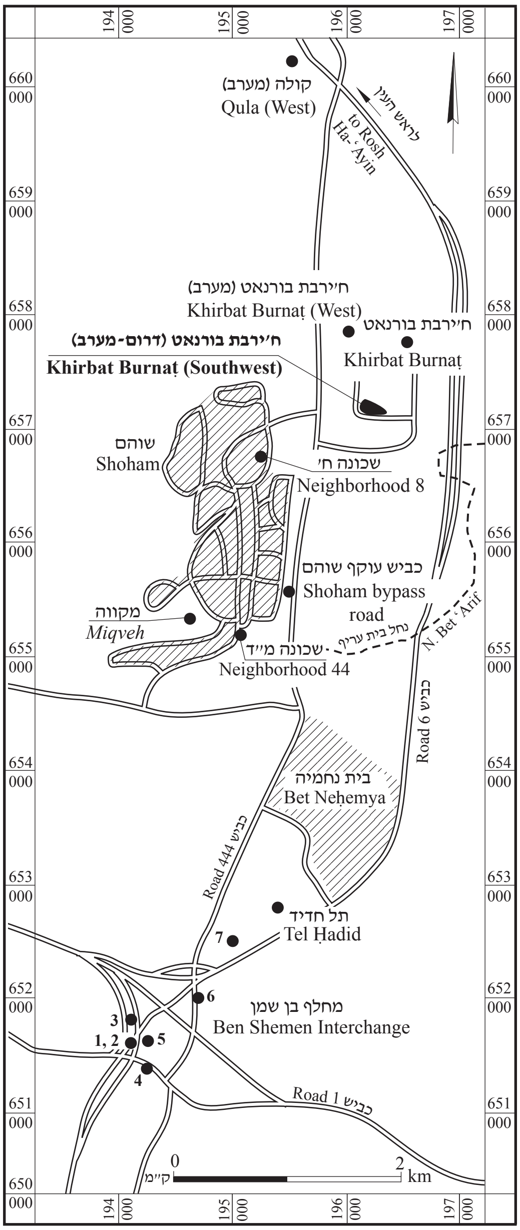

איור 1. ח׳ירבת בורנאט (דרום־מערב) ואתרים מן התקופות ההלניסטית המאוחרת והרומית הקדומה בשפלת לוד.

שלאורכו נסלל כביש 444 (בן שמן – ראש העין), כפי שמעידים שרידיה של דרך רומית החוצה את צומת רנתיס (רול ואיילון תשמ״ד:140). המסלע המאפשר חציבת בורות מים, הצמחייה העשירה, הקרקע המתאימה לחקלאות והקרבה לדרך ראשית — כל אלה יצרו באזור זה תנאים אידיאליים להתיישבות שהתקיימה מחקלאות וממסחר.

ואכן, כפי שאפשר ללמוד מסקר מפת לוד, פזורים באזור זה אתרים רבים שזמנם למן תקופת הברונזה הקדומה ועד לתקופה האסלאמית הקדומה (גופנא ובית־אריה תשנ״ז: אתרים 19–70). מבין אלה, מספר רב של אתרים מתוארכים לתקופה ההלניסטית, אשר לה יוחסו בעיקר בתי חווה, ולתקופה הרומית (גופנא ובית־אריה תשנ״ז:107, מפה 4). רבים מאתרים אלה, ובמיוחד אלה הסמוכים לכביש בן שמן – ראש העין, נחפרו במהלך שני העשורים האחרונים. רוב אתרי היישוב שנתגלו מתוארכים לתקופה ההלניסטית המאוחרת (שלהי המאה הב׳ וראשית המאה הא׳ לפסה״נ) ולתקופה הרומית הקדומה (המאה הא׳ לפסה״נ עד אמצע המאה הב׳ לסה״נ). שרידים מתקופות אלו נחשפו במחלף בן שמן (רייך תשמ״ב [ב] — איור 6:1; יקותיאלי ואחרים תשנ״ח [א] — איור 7:1; תשנ״ח [ב] — איור 5:1; שמואלי וינאי תשנ״ח — איור 4:1; פורת תש״ן — איור 3:1; פיילשטוקר תשס״ג — איור 1:1; זלינגר 2005 — איור 2:1), בשולי תל חדיד (ברנד 1996; תשנ״ז), בבית נחמיה (חגי יוחנן, מידע בעל פה), בכביש עוקף שוהם (דהרי ועד תשנ״ח), בשכונה מ״ד בשוהם (און, טורגה וגולני, בהכנה) — שם נתגלו גם מערות קבורה (נגורסקי ומילבסקי תשס״ג) — במערת קבורה בשכונה ח׳ בשוהם (טורגה ובדחי תשס״ה) ובמקווה טהרה בשוהם (גודוביץ תשס״ג), וכן בקולה (מערב; מילבסקי ושבו תש״ס).

בח׳ירבת בורנאט ובסביבתה התקיימה התיישבות כפרית המשתלבת היטב בקבוצת אתרים זו של יישובים כפריים ששגשגו בשפלת לוד מהתקופה ההלניסטית עד התקופה הרומית הקדומה (שלהי המאה הב׳ לפסה״נ – אמצע המאה הב׳ לסה״נ). כך עולה מממצאי הסקר ומהחפירות שנערכו בחורבה ובסביבתה לקראת הקמת פארק תעשיות חבל מודיעין. בעקבות סקר מקדים שערך היימן (תשנ״ח:78, אתר א׳) בשטח המיועד לפיתוח, נחלק שטח זה לשמונה אתרי משנה (1–8; איור 2; טבלה 1), שברובם נערכו אחר כך חפירות.

בח׳ירבת בורנאט (דרום־מערב; אתר 8; כ־34 דונם) נראו על פני השטח מדרגות חקלאיות, ערמות סיקול רבות ומתקנים חצובים. האתר נחלק לשני אתרי משנה: צפוני (8B) ודרומי (8A). בקצה הצפוני של אתר 8B נחשפו שני בתי חווה שהוקמו בתקופת הברזל והמשיכו להתקיים בתקופה הפרסית, ואחד מהם אף אל תוך התקופה ההלניסטית (המאות הח׳–הז׳ עד המאה הב׳ לפסה״נ; און, בהכנה [א]). באתר 8A, המרוחק כ־550 מ׳ מדרום לבתי החווה, אותר מכלול מבנים נרחב ובו מתקנים חצובים, חלקם מקוואות, שהשתייך ליישוב כפרי שזמנו שלהי התקופה ההלניסטית (החל מהמאה הב׳ לפסה״נ) והתקופה הרומית הקדומה (אמצע המאה הא׳ לפסה״נ – תחילת המאה הב׳ לסה״נ). בחלקו הצפוני של מכלול המבנים נחשפה מערכת מסתור המיוחסת לימי מרד בר כוכבא, וכן מצודה מן התקופה הפרסית ובית בד מתקופת הברזל (און וטורגה, בהכנה).

החפירות שיתוארו להלן נערכו בשנים 1998 ו־2001 במחצית הדרומית של מכלול המבנים מן התקופות ההלניסטית המאוחרת והרומית הקדומה באתר 8A, שם נחשפו גם שרידים דלים מתקופת הברזל ומן התקופה הפרסית. כמו כן, נבדקו מתקנים שהיו פזורים על פני אתר 8 כולו, וכן מדרגות עיבוד חקלאיות וערמות סיקול באתרים 1 ו־2, עדות לפעילות החקלאית שהתקיימה בח׳ירבת בורנאט ובסביבתה למן התקופה הביזנטית ועד לתקופה העות׳מאנית. בשל החלוקה השרירותית של אתר 8A לשניים, נחשפו כמה מן המבנים רק בחלקם, והמשכם לכיוון צפון נחשף בחפירות שנערכו בשנת 2000 (און וטורגה, בהכנה).

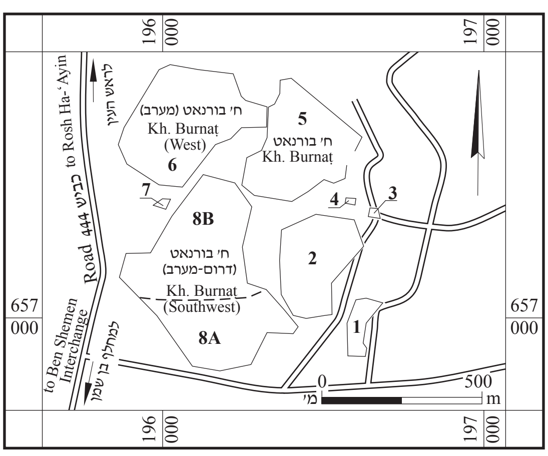

איור 2. ח׳ירבת בורנאט (דרום־מערב) וסביבתה: החלוקה לאתרים בעקבות הסקר המקדים.

טבלה 1. פירוט אתרי המשנה בח׳ירבת בורנאט ובסביבתה

מס׳ אתר	שם	ממצא	סקר מפת לוד (גופנא ובית־אריה תשנ״ז)	חפירות
1, 2		מדרגות עיבוד חקלאיות		1998, 2001 (להלן)
3		מדרגות עיבוד חקלאיות, ערמות סיקול וחלקות חקלאיות		
4, 5	ח׳ירבת בורנאט	מבני מגורים ומתקנים מן התקופות ההלניסטית והרומית הקדומה (המאות הב׳ לפסה״נ — הב׳ לסה״נ) ושרידים מעטים מן התקופה הביזנטית	אתר 67	2003 (טורגה וגנדלמן 2008); 2004 (עמית, טורגה וגנדלמן תשס״ט)
		חלק מערבי: יישוב מתקופת הב״ק 2	אתר 65	2004 (פז ופז תשס״ח:82—88)
6	ח׳ירבת בורנאט (מערב)	יישוב (כ־5 דונם), מערת קבורה ולידה שרידי בנייה וקבר מקמר; בית חווה שזמנו תקופת הברזל עד התקופה ההלניסטית	אתר 64	
7		מבנה מגורים גדול מן התקופות ההלניסטית והרומית הקדומה		2002, 2004 (און, בהכנה [ב]; הרשאות מס׳ A-3618, A-4116)
8	ח׳ירבת בורנאט (דרום־מערב)	8A: מכלול מבנים ומתקנים מן התקופות ההלניסטית והרומית הקדומה (המאות הב׳ לפסה״נ — הב׳ לסה״נ) על שרידים מתקופת הברזל ומן התקופה הפרסית	אתר 66	מחצית צפונית — 2000 (און וטורגה, בהכנה; הרשאה מס׳ A-3233); מחצית דרומית — 1998, 2001 (להלן)
		8B: שני בתי חווה מתקופת הברזל עד התקופה ההלניסטית; מתקנים חקלאיים מתקופות שונות וערמות סיקול		2002 (און, בהכנה [א]; הרשאה מס׳ A-3618)

אתר 8A (דרום)

אתר 8A (כ־14 דונם; איור 2), יישוב מן התקופות ההלניסטית המאוחרת והרומית הקדומה, משתרע על משטח סלע מישורי בקצה הדרומי של השלוחה ועל מדרונה הדרומי. בחלקו הדרומי של האתר נחפרו כשישה דונם (תכנית 1; איור 3). מתחת למכלול המבנים מן התקופות ההלניסטית המאוחרת והרומית הקדומה נמצאו שרידי בנייה דלים מן התקופה הפרסית וכן מתקן וכלי חרס מתקופת הברזל 2. ברחבי האתר נמצאו פזורים שברים אחדים של כלי חרס (לא צוירו) וכן שברים של כלי זכוכית (Winter, this volume) ומטבעות משלהי התקופה הרומית ומן התקופות הביזנטית והממלוכית (Bijovsky, this volume: Nos. 40, 41, 43, 44), המעידים על נוכחות אנושית במקום — שעיקרה פעילות חקלאית — במהלך תקופות אלו.

החפירה

תקופת הברזל 2

בחלקה הצפוני של חצר BB שבחלקו המערבי של מכלול המבנים, לצד הפינה הצפונית־המזרחית של מבנה A משכבה I (להלן; ר׳ תכנית 2), נחשף מתקן חצוב (L925), ככל הנראה מתקן סחיטה, הכולל שני אגנים (0.6 מ׳ ו־0.8 מ׳ קוטר), הצמודים זה לזה; מקובל לתארך מתקנים מעין אלה לתקופת הברזל 2 (Eitam 1979). בבדיקה שנערכה מתחת לרצפת החצר (L1901; 0.15 מ׳ עובי), כ־1 מ׳ ממזרח למתקן הסחיטה, נתגלו שברים של קדרת בישול שלמה מתקופת הברזל 2 (איור 23) לצד שברי כלי חרס מן התקופה ההלניסטית. כן נמצאו בחלקה הצפוני־המזרחי של חצר BB, במבנה B, במבנה C ובמבנה E מעט שברי גוף, חלקם שחוקים, שזמנם תקופת הברזל (לא צוירו) לצד שברי כלים מתקופות מאוחרות יותר. דומה כי יש לקשור את מתקן הסחיטה ואת הממצא הקרמי מתקופת הברזל לבית בד מן המאות הח׳—הז׳ לפסה״נ אשר נתגלה בחלקו הצפוני של אתר 8A (און וטורגה, בהכנה).

התקופה הפרסית (שכבה II)

במרכז האתר, בקצה הצפוני של מבנה E משכבה I (להלן), נחשפו שלושה קטעי קירות (W32, W34, W45; ר׳ תכנית 6), שאינם יוצרים תכנית ברורה; כל השלושה הושתתו על הסלע. את קיר 45 קטע קיר 104 משכבה I, ונראה כי המבנה שאליו השתייך קיר 45 נפגע בעת הקמת מבנה E, שהושתת אף הוא על הסלע. בהעדר לוקוס נקי הניגש לקירות

איור 3. מכלול הבנייה בחלקו הדרומי של אתר 8A, מראה מן האוויר לכיוון צפון.

תכנית 1. אתר 8A, מכלול המגורים: תכנית כללית.

אלה, יוחס קיר 45 לתקופה הפרסית על סמך היחס האדריכלי בינו לבין קיר 104 ועל פי שברי גוף של כלי חרס מתקופה זו (לא צוירו) שנמצאו מדרום־מערב לו (בחדרים 970 ו־1019 במבנה E); ייתכן כי גם שני הקירות האחרים, אשר בדומה לקיר 45 בנויים משורה אחת של אבנים שחלקן מהוקצעות, שייכים למבנה מן התקופה הפרסית.

שברי כלי חרס נוספים מן התקופה הפרסית נמצאו פזורים בכל שטח החפירה, ובעיקר בחלקים אחרים של מבנה E (איור 34:1–3, 7, 8) ובמבנה C (איור 29:1–3, 8, 9). לתקופה זו יש לייחס גם שבר של דגם זעיר של מזבח מאבן גיר (איור 41:1), שנתגלה כ־5 מ׳ מדרום לקיר 45, במילוי שנח על הסלע בחדר 975 במבנה E; ראש חץ (איור 42:15), שנמצא בחלקה הצפוני של חצר BB; וסיכת רכיסה (איור 42:14), שנמצאה בדרום־מערב מכלול הבנייה. יש לקשור ממצאים אלה לשרידי בנייה נרחבים יותר מתקופה זו, ובהם המצודה שנחשפה בחלקו הצפוני של אתר 8A, מצפון־מערב למבנה C (און וטורגה, בהכנה), ושני בתי חווה שנתגלו בחלקו הצפוני של אתר 8B (און, בהכנה [א]).

התקופות ההלניסטית והרומית הקדומה (שכבה I)

הממצא האדריכלי העיקרי שנחשף באתר הוא מכלול מגורים נרחב (כ־6 דונם) שהוקם לאורך המדרון הדרומי של השלוחה. זוהו תשעה מבנים (A–E, G, H, A2, B2), שהושתתו על הסלע, וארבע חצרות (AA, BB, CC, GG; תכנית 1); בין המבנים והחצרות זוהו מעברים וסמטות, ובשטח המבנים ובסמיכות להם נחצבו מתקנים אחדים. שורת המבנים שנחשפה הוקמה על קצה המדרון המשתפל בחדות דרומה.

ניכר כי במכלול המבנים חלה התפתחות יישובית, ככל הנראה הדרגתית, שכללה הוספה של מבנים וחדרים וכן שינויים בתכניתם של חלק מן המבנים. אולם, העדויות להתפתחות זו מעטות ומקוטעות בשל מצב השתמרותו הגרוע של מכלול הבנייה. רצפות וקירות נסחפו במורד המדרון, והפעילות החקלאית ארוכת־השנים באתר כללה, ככל הנראה, סיקול נרחב של אבנים. במאה הכ׳ כוסה האתר בקרקע חקלאית נקייה מממצא (0.5–

0.7 מ׳ עובי) שהובאה מחוצה לו, ואפשר שבשלב זה הוסרו שרידים נוספים ואבנים הוסטו ממקומן על ידי כלים מכנים. ראשי הקירות — שהשתמרו ברובם לגובה נדבך אחד בלבד (כ־0.3 מ׳ גובה השתמרות) — נחשפו הישר מתחת לשכבת קרקע זו, שהוסרה באמצעות כלי מכני. השתמרותם החלקית של הקירות מקשה על הבנת תכנית המבנים; הרצפות בחדרים רבים לא השתמרו בברור; והממצא הקרמי היה מעורב כמעט בכל הלוקוסים. משום כך, אף שזוהתה בחלק מן המבנים חלוקה סטרטיגרפית, ככל הנראה לשני שלבי בנייה, אין אפשרות לקבוע בוודאות את זמנם של השלבים. כמו כן, ייתכן שחלק מהתוספות והתיקונים במבנים נעשו בעת ובעונה אחת. לפיכך, הממצא האדריכלי יתואר להלן לפי המבנים שזוהו, בסדר כללי ממערב למזרח, תוך התייחסות לעדויות אדריכליות המצביעות על סדר הקמתם. הדיון בכל מבנה יסקור את העדויות לשלבי הבנייה בו.

אף שקיים קושי לתארך את שלבי הבנייה במכלול, יש בממצא הקרמי, לצד ממצא כלי הזכוכית, האבן, המתכת והמטבעות, כדי ללמד על תקופות היישוב במכלול המגורים: הקמתו מיוחסת לתקופה ההלניסטית (המאה הב׳ לפסה״נ), והוא המשיך להתקיים אל תוך חלקה המוקדם של המאה הב׳ לסה״נ. היישוב במקום הסתיים במהלך מרד בר כוכבא.

מבנה A (8.5 × 12.6 מ׳; תכנית 2; איור 4). זהו מבנה מלבני הנחלק לארבעה חדרים מלבניים. שני החדרים המערביים (L948 — 2.3 × 4.2 מ׳; L947 — 2.5 × 6.0 מ׳) קטנים וצרים יותר מן החדרים המזרחיים (L927 — 3.8 × 4.5 מ׳; L917 — 3.6 × 5.7 מ׳). המבנה הוקם על הסלע המשתפל במתינות לדרום־מערב, ועל כן מפלסם של החדרים הדרומיים נמוך מעט מזה של החדרים הצפוניים. רצפות החדרים עשויות שכבה של גיר מהודק (עד 2 ס״מ עובי), שהונחה ברובה על מילוי עפר (0.20–0.15 מ׳ בחדרים המערביים; כ־5 ס״מ בחדרים המזרחיים) שהונח על הסלע ונועד לפלסו. בחדר 927 ניגשים המילוי ורצפת הגיר אל משטח סלע בולט בפינתו הצפונית־המערבית של החדר; במרכז המשטח נחצב ספלול קוני (0.22 מ׳ קוטר, 0.22 מ׳ עומק). בחלקו הדרומי־המערבי של חדר 947 הוקם קיר מחיצה (W146), שהפריד בין החדר לבין מחסן צר או מזווה (L945), שבו נמצאה כמות רבה של כלי חרס (להלן).

קירות המבנה (0.85 מ׳ רוחב ממוצע) השתמרו במידה רבה, אך לגובה נדבך אחד בלבד; על רוב אבני הקירות היו סימני חריצה ממחרשה, עדות לפעילות החקלאית שפגעה בשרידים. הקירות נבנו בעיקר בבניית ראשים; היו קטעים שנבנו משתי שורות של אבנים. בקיר 42, החוצה את המבנה בציר צפון–דרום, שולבו אבן שרופה ושתי אבני צור; בין שני החדרים הצפוניים הותקן פתח ובו אבן סף (1.2 מ׳ אורך, 0.5 מ׳ רוחב). נראה שחלקו המערבי של קיר 44, התוחם את המבנה מדרום, נפגע בשלב כלשהו, ועל כן הוצמד אליו מדרום קירו הצפוני של מבנה A2 (W48).

הממצא הקרמי שנתגלה במילויי העפר מתחת לרצפות בחדרים 917, 947 ו־948 (L2302, L2306, L2307; איור 24) כלל כלים שזמנם משלהי המאה הה׳ עד המאה הא׳ לפסה״נ; סיר בישול מס׳ 3 שייך

איור 4. מבנה A, מבט לדרום.

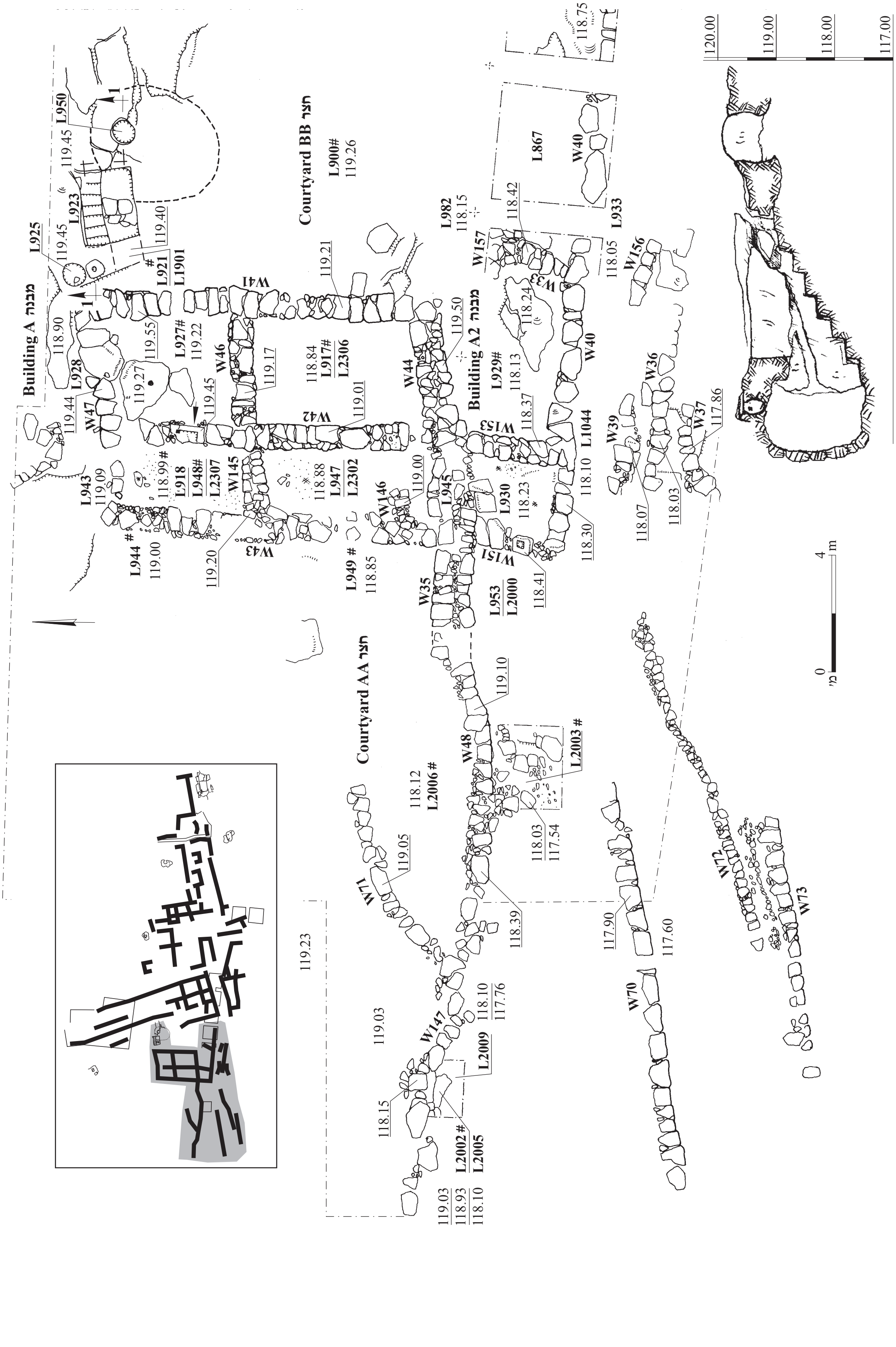

תכנית 2. מבנים A ו־A2 וחצרות AA ו־BB, תכנית וחתך.

לטיפוס שהתקיים אל תוך המאה הב׳ לסה״נ. כלי החרס מן המילוי שמעל לרצפה בחדרון 945, שם נמצאו רוב הכלים האינדיקטיביים במבנה, כללו בעיקר נרות שמן, ותוארכו למאה הג׳ לפסה״נ עד המאה הא׳ לסה״נ (איור 25:1, 3—7); זהו גם זמנו של הממצא מן המילויים בחדרים האחרים (לא צויר). ממצא הזכוכית שנתגלה מעל הרצפות בחדרי המבנה כלל שבר של קערה המתוארכת למחצית השנייה של המאה הא׳ לפסה״נ (Winter, this volume: No. 3) וכוס המתוארכת לאמצע המאה הא׳ ולמאה הב׳ לסה״נ (Winter, this volume: No. 10). מעל הרצפה בחדר 945 נמצאה קערת אבן (איור 40:1) ובחדר 948 נמצאה אבן שחיקה עליונה (איור 41:5). מצפון למבנה (L943) נמצאה קערת אבן נוספת (איור 40:2), ובשכבת פני השטח מעל למבנה נמצאו שני שברים של ספלי מידה (איור 40:6, 7), אשר בדומה לקערות מיוחסים לימי הבית השני. מעל הרצפה בחדר 947 נמצאו ארבעה פריטי מתכת, ככל הנראה כלי עבודה (איור 42:5–8). במילויים שעל רצפות המבנה (L917, L947, L948) נמצאו מטבעות, שזמנם שלהי המאה הג׳ וראשית המאה הב׳ לפסה״נ (אנטיוכוס הג׳) עד סופה של המאה הב׳ לפסה״נ (יוחנן הורקנוס הא׳; Bijovsky, this volume: Nos. 1, 3, 5, 6, 9).

לאור ממצאים אלה, נראה כי המבנה הוקם בשלהי המאה הב׳ או לכל המאוחר בראשית המאה הא׳ לפסה״נ. אחד מסירי הבישול שנמצאו מתחת לרצפה בחדר 948 (איור 24:4) שייך לטיפוס שהתקיים לאורך תקופה ארוכה, החל מן המאה הא׳ לפסה״נ ואל תוך המאה הב׳ לסה״נ. אולם, נראה כי יש לשייכו למאה הא׳ לפסה״נ בהתאמה לשאר הממצא מתחת לרצפות המבנה. יש בממצא כלי החרס והמטבעות מחדרי המבנה כדי להעיד כי השימוש במבנה פסק בסוף המאה הא׳ לפסה״נ. אמנם, חלק מן הממצאים, כגון צפחת חרס, כוס מזכוכית וכלי האבן, שייכים לטיפוסים שטווח השימוש בהם נמשך למן המאה הא׳ לפסה״נ עד המאות הא׳–הב׳ לסה״נ, אולם דומה כי מכלול הממצא אינו מאוחר לסוף המאה הא׳ לפסה״נ.

מדרום למבנה A השתרע שטח פתוח (סמטה? L933, L1044; 5.5 מ׳ רוחב), ובו הוקם בשלב מאוחר מבנה A2 (להלן). מדרום לשטח זה נמצאו קטעים משלושה או ארבעה קירות, הנמשכים זה לצד זה בציר כללי מזרח–מערב (W36, W37, W39, W156). אפשר שהקירות, הבנויים אבני שדה גדולות, נועדו לתחום מדרום את מכלול המגורים. מדרום־מערב למבנה A מבצבצים על פני השטח קטעים משלושה קירות נוספים (W70, W72, W73), הנמשכים בציר צפון־מזרח–דרום־מערב. אי אפשר לקבוע מה היה תפקידם של קירות אלה ואף לא את היחס הסטרטיגרפי ביניהם או בינם לבין הקירות האחרים בדרום המכלול. ייתכן ששניים מהם (W70, W73), הבנויים מאבנים גדולות ומהוקצעות בפן הפונה דרומה, השתייכו למבנה נוסף.

חצר AA (L944, L949, L2006; שטח משוער: 14 × 25 מ׳; תכנית 2). אל החצר, המשתרעת ממערב למבנה A, הובילה דרך עפר (כ־2.5 מ׳ רוחב) תחומה באבנים גדולות, שנמשכה לאורך הגבעות שממערב לאתר. דומה כי דרך זו קשרה את היישוב באתר עם הדרך הראשית לוד–אפק. קטע נוסף מן הדרך נראה על פני השטח בחלקו הצפוני־המערבי של אתר 8B. בתעלות בדיקה שנפתחו באמצעות כלי מכני ממערב לחצר לא נמצאו שרידים אדריכליים. ייתכן, אם כן, שהחצר השתרעה בגבולו המערבי של היישוב.

לא נתגלו קירות התוחמים את החצר ממערב ומצפון. אולם, נראה כי המשכו לכיוון מערב של הקיר הדרומי של מבנה A (W35; 3.8 מ׳ אורך) נועד לתחום את החצר מדרום. קיר זה תוקן או חוזק כשהוצמד אליו מדרום קירו הצפוני של מבנה A2, הנמשך מערבה ממנו (W48; עד 17 מ׳ אורך). קיר 48, אשר השתמר לגובה נדבך אחד של אבנים גדולות (0.5 × 0.7 × 0.9 מ׳), שביניהן שולבו אבנים מהוקצעות, נמשך לאורך קצה מדרגת סלע. רצפת החצר (L944, L949, L2006), הניגשת אל קירות 35 ו־48 ואל הקיר המערבי של מבנה A (W43), פולסה באמצעות שכבה עבה של גיר כתוש (0.25–0.30 מ׳ עובי) שהונחה בין משטחי סלע בולטים. מדרום לקיר 48, על מדרגת סלע הנמוכה בכ־0.5 מ׳ מזו שמצפון לקיר, נמצאה רצפה דומה (L2003), שעליה נחה מפולת של אבנים גדולות שהתמוטטו מן הקיר.

על רצפת החצר (L2006) נמצא סיר בישול שלם מן התקופה ההלניסטית (המאות הב׳–הא׳ לפסה״נ; איור 25:2). שברי כלי חרס מעטים מן המאות הה׳–הב׳ לפסה״נ (לא צוירו) נמצאו על רצפה 2003. על רצפות הגיר, סמוך למבנה A (L944, L949), נתגלו שלושה מטבעות, כולם מן התקופה ההלניסטית (המאה הב׳ ואולי המאה הא׳ לפסה״נ; Bijovsky, this volume: Nos. 2, 4, 23): של אנטיוכוס הד׳ ושל דמטריוס הא׳, וכן מטבע חשמונאי שתאריכו המדויק אינו ברור. ממצא זה מלמד כי החצר הייתה בשימוש כבר במאה הב׳ לפסה״נ.

ממערב לשטח החפירה אפשר היה להבחין על פני השטח בשני קירות: קיר שהשתמרותו דלה הנמשך מערבה מקיר 48 (W147), וקיר הניגש מצפון אל קיר 147 (W71), הבנוי שורה של אבנים בינוניות בתוואי מתעגל מעט. שימושם של הקירות אינו ברור. בחתך שנחפר מדרום לקיר 147, התברר כי על פני הסלע נח מילוי מהודק היטב של אדמה בהירה ואבנים קטנות (L2009). מעליו נמצא מילוי מכוון של אבני בנייה גדולות וקטנות (L2005), שעליו נחה רצפה עשויה עפר כבוש מעורב בגיר (L2002), הזהה לרצפת החצר. על הרצפה נמצאו שני כלים מברונזה: להב סכין (איור 42:9) וסיכת רכיסה, המתוארכת לתקופה הפרסית (איור 42:14).

חצר BB (8.0 × 14.5 מ׳; תכנית 2). רצפת החצר (L921 ,L900), המשתרעת ממזרח למבנה A, עשויה עפר מהודק, והיא ניגשת אל משטחי סלע בולטים. ממזרח לפינה הצפונית־המזרחית של מבנה A נחשפו שלושה מתקנים חצובים (איור 5; תכנית 2: חתך 1–1): מתקן סחיטה המיוחס לתקופת הברזל (L925; ר׳ לעיל), שייתכן שנעשה בו שימוש חוזר בתקופת קיומו של מכלול הבנייה, מקווה טהרה (L923) ובור מים (L950). על רצפת החצר סמוך למתקן הסחיטה (L921) נמצא מטבע מחלקה המוקדם של המאה הא׳ לסה״נ (Bijovsky, this volume: No. 29). בבדיקה שנערכה מתחת לרצפת החצר במקום זה (L1901) נתגלו מעט שברי כלי חרס מן התקופה ההלניסטית המאוחרת (לא צוירו), לצד קדרת בישול מתקופת הברזל 2 (איור 23).

למקווה 923 מתאר מלבני (1.9 × 2.5 מ׳, 2 מ׳ עומק) והוא נחלק לשניים: פיר קטור (1.5 × 1.9 מ׳) שחצובות בו שבע מדרגות היורדות ממזרח למערב לצד הדופן הצפונית, ואגן טבילה מקורה (1.9 מ׳ רוחב, כ־1.8 מ׳ גובה). אורכו של אגן הטבילה בציר מזרח–מערב אינו ידוע. במרחק של 0.3 מ׳ מן המדרגה התחתונה הונח מילוי למלוא גובהו של אגן הטבילה אשר יצר מעין קיר חוסם הבנוי מאבנים בינוניות מסותתות. מילוי האבנים לא נבדק משיקולי בטיחות ומטרת הנחתו אינה ידועה. בדופן הצפונית, לאורך המדרגות, נחצב מעקה (2–3 ס״מ רוחב), ומעבר לו — מעין מדף מקורה, ההולך ומתרחב לכיוון מזרח (0.15–0.30 מ׳ רוחב). על המדף נחו על צדם שני סירי בישול שלמים שבסיסם מעוגל מן התקופה ההלניסטית (שלהי המאה הד׳ – ראשית המאה הא׳ לפסה״נ; איורים 6; 10:26, 11). קשה לקבוע לאיזה צורך הובאו למקווה ומתי, אך אפשר להסיק על פי ממצא זה כי המקווה היה בשימוש כבר במאה הב׳ לפסה״נ. בתוך מילוי האדמה שנתגלה במקווה נמצאו שברי כלי חרס רבים, בעיקר של סירי בישול וקנקנים (איור 26:1–9, 12–21), שזמנם המאות הד׳ לפסה״נ עד המאה הב׳ לסה״נ. ממצא זה מלמד כי המקווה הותקן, ככל הנראה, כבר במאה הב׳ לפסה״נ והיה בשימוש תקופה קצרה בלבד. אם תיארוך זה נכון, הרי שהמקווה הוא מן הקדומים בארץ, בדומה למקוואות שנתגלו במרשה (Kloner 2003:15–16) ובתל גזר (רייך תשמ״ב [א]).

בור מים 950 (0.9 מ׳ קוטר הפתח, כ־6 מ׳ עומק), שנחצב מדרום־מזרח למקווה, טויח בטיח אפרפר

איור 5. מתקנים חצובים בחצר BB: מתקן סחיטה 925, מקווה טהרה 923 ובור מים 950. מבט לצפון־מזרח.

איור 6. מקווה טהרה 923 ובו סירי בישול שלמים על המדף, מבט לצפון.

איור 7. חלקו המרכזי של מכלול הבנייה, מראה מן האוויר, מבט לצפון.

(8 מ״מ עובי) ללא שרידים אורגניים. על פי הבדלי הצבע בטיח, נראה כי בשלב השימוש האחרון הגיע מפלס המים בבור לגובה של כ־2.5 מ׳. בור המים נמצא מלא באבנים: חלקו התחתון נסתם באבני בנייה מהוקצעות (0.4 × 0.4 × 0.5 מ׳ בממוצע), שמקורן אולי בקירות המבנים, ואילו חלקו העליון היה מלא באבני שדה קטנות, ככל הנראה אבני סיקול. על קרקעית הבור נתגלו שברים אחדים של כלי חרס מן התקופות ההלניסטית המאוחרת והרומית הקדומה (המאות הב׳ לפסה״נ – הא׳ לסה״נ), בעיקר סירי בישול וקנקנים (לא צוירו), וכן שני שברים של כלי זכוכית האופייניים למחצית השנייה של המאה הא׳ לפסה״נ (Winter, this volume: No. 2 and cf. No. 1).

מבנה B (8.5 × 25.0 מ׳; תכנית 3; איורים 7, 8). זהו מבנה מוארך, שצירו הכללי דרום־מזרח–צפון־מערב. הקירות נבנו על פני הסלע — חלקם

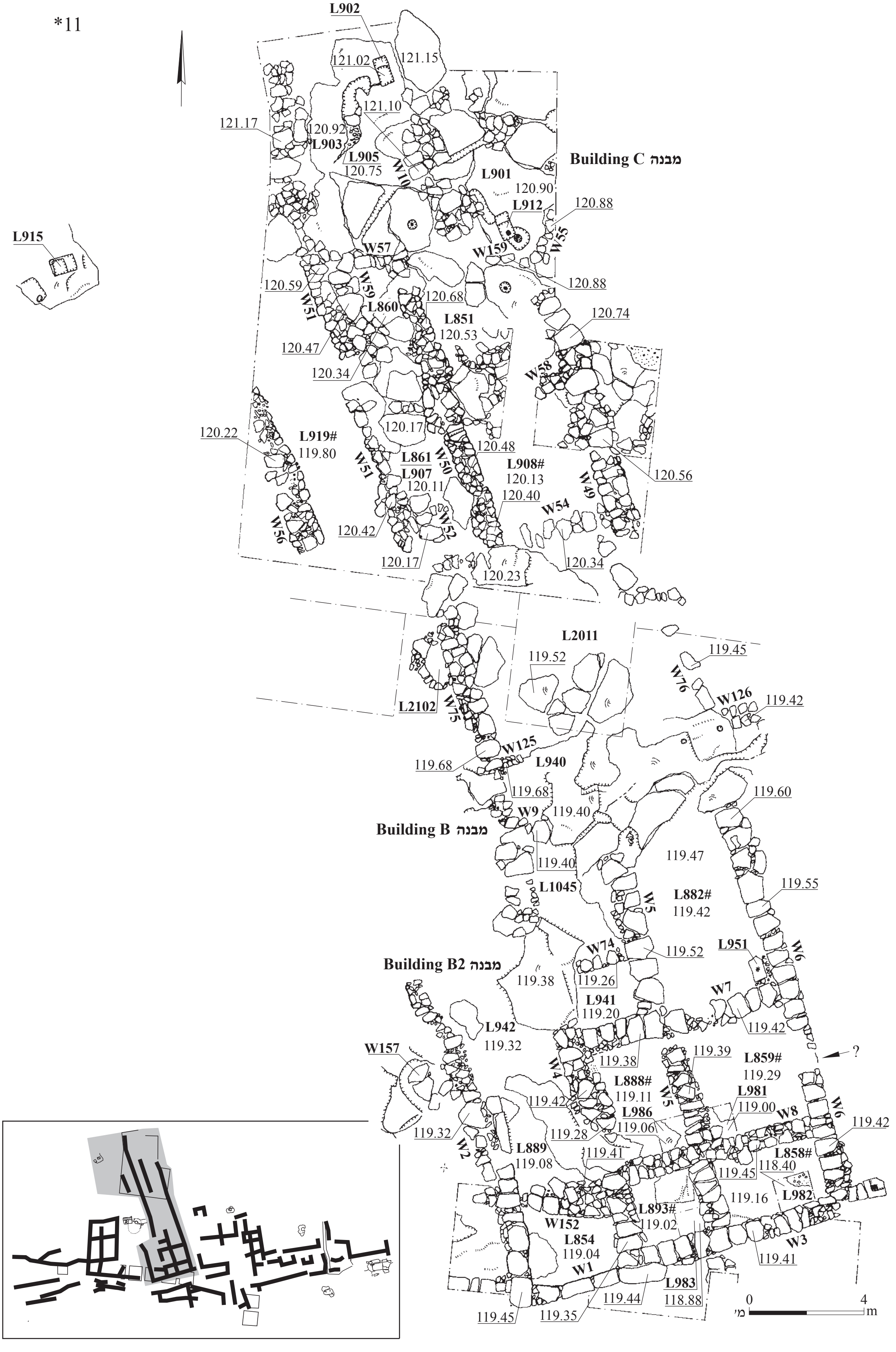

תכנית 3. מבנים B, B2 ו־C.

ניגשים אל משטחי סלע בולטים על פני השטח — והם השתמרו לגובה נדבך אחד. חלקו הדרומי של המבנה נחלק לשני טורי חדרים. הקירות שמצפון להם השתמרו חלקית ומקשים על הבנת התכנית בחלקו הצפוני של המבנה. ייתכן כי חלק זה של המבנה הוקם כמרחב אחד או נחלק לשני מרחבים מוארכים בציר כללי מזרח–מערב (L940, L2011), שאותם תחמו שני קירות רוחב שהשתמרותם גרועה (W9, W125).

רוב קירות המבנה בנויים בבניית ראשים. הקיר התוחם מצפון את שני החדרים הדרומיים (W8; איורים 9, 10) והקיר התוחם ממערב את חלקו הצפוני של המבנה (W75) נבנו משתי שורות אבנים. בשל ההשתמרות החלקית של הקירות קשה

איור 8. מבנה B, מבט לדרום.

איור 9. מבנה B: חדר 858, מבט למערב.

לאתר את הכניסה למבנה, אך ייתכן שהרווח בקיר 6 נותר מפתח שהוליך אל מרכז חדר 859. החדר הגדול בחלקו המרכזי של המבנה (L882; 3.5 × 6.5 מ׳) תחום מצפונו בסלע גבוה; בפינתו הדרומית־המזרחית של החדר נתגלה מתקן רבוע (L951; 0.8 × 0.5 מ׳; איור 11), מעין משטח מטויח בגובה רצפת החדר, שנתחם, לפחות לאורך שתיים מפאותיו, בשורה של אבנים קטנות; שימושו אינו ברור. אל הפן המערבי של הקיר התוחם ממערב את חלקו הצפוני של המבנה (W75) נשען קיר אבן שמתארו דמוי קשת, הבנוי אבני גוויל קטנות. הקיר תחם טבון (L2102), שעליו מעידים חלקי בסיסו שנמצאו שקועים באדמה ושברי דופנותיו שנמצאו מעליהם.

הרצפות בכל החדרים עשויות עפר כבוש מעורב בגיר (כ־5 ס״מ עובי). בחתכי בדיקה (כ־1.1 × 1.1 מ׳), שנפתחו מתחת לרצפות בארבעת החדרים הדרומיים שהשתמרותם טובה מן השאר, נמצא מילוי (8–12 ס״מ עובי) של אדמה אפורה ואבנים קטנות, שהונח על הסלע ושימש תשתית לרצפות (ר׳ איור 9). רק במילוי שמתחת לרצפה בחדר 859 (L981) נתגלו שברי כלי חרס. אלה שייכים לטיפוסים שזמנם המאות הג׳–הב׳ והב׳–הא׳ לפסה״נ (איור 27). נראה לפיכך, כי יש לתארך את הקמת המבנה למאה הב׳ לפסה״נ.

בהצטברויות על רצפות המבנה נתגלה מכלול ביתי של כלי חרס, ובו קערות, קנקנים, פכים, פכיות ונרות שמן, המתוארכים ברובם למאות הג׳–הב׳ והב׳–הא׳ לפסה״נ ובמקצתם למאות הא׳ לפסה״נ – הב׳ לסה״נ (איור 28). מאחר שלכל הטיפוסים שתאריכים נמשך אל תוך המאה הב׳ לסה״נ טווח תאריכים רחב, דומה כי יש לתארך את המכלול למאות הב׳–הא׳ לפסה״נ או לכל המאוחר לראשית המאה הא׳ לסה״נ. בחדר 858 נמצאה קערת אבן מימי הבית השני (איור 3:40) ולוחית מעוטרת עשויה ברונזה, ששימשה אולי לציפוי קופסת עץ (איור 10:42). זמנם של המטבעות שנמצאו על הרצפות בחדרי המבנה תואם את זה של המכלול הקרמי: בשניים מחדרי המבנה (L858, L882) נמצאו שלושה מטבעות של אלכסנדר ינאי מטיפוס שנטבע במאה הא׳ לפסה״נ, אך ידוע כי היה בשימוש זמן רב, לפחות עד שנת 70 לסה״נ; בחדר 888 נמצא מטבע של נציב רומי מראשית המאה הא׳ לסה״נ (Bijovsky, this volume: Nos. 14, 15, 18, 27).

מבנה C. המבנה משתרע מצפון למבנה B, והוא נבנה כמוהו בציר צפון־מערב–דרום־מזרח. המבנה נחפר רק בחלקו (כ־12 × 18 מ׳; תכנית 3), ורק בחלקו הצפוני העמיקה החפירה עד לסלע. על פי קווי אבנים שבצבצו מעל פני השטח בסביבת המבנה ניכר כי הקירות שנחשפו שייכים למכלול בנייה נרחב, המשתרע מזרחה, מערבה וצפונה מן הקטע שנחשף. אף שלא היה ברור בעת החפירה אם שרידי הבנייה, שהשתמרותם גרועה, שייכים למבנה אחד, הם הוגדרו ככזה.[2]

מאחר שהמבנה הוקם במקום שבו פני הסלע משופעים בחדות דרומה ומשטחי סלע בלטו מעל פני השטח בחלקו הצפוני, התמוטטו בו קירות רבים ושאר הקירות השתמרו לגובה נדבך אחד בלבד. הקירות נבנו ברובם משתי שורות של אבנים קטנות, שהוקצעו חלקית בפן החיצון שלהן. אחד הקירות (W51) נבנה לרוב אורכו משתי שורות של אבנים מהוקצעות, ובשליש הדרומי שלו — מאבני צור משוננות שלא עובדו; זהו קטע הקיר היחיד במכלול הבנוי מאבנים אלה, אף ששתי אבני צור שולבו בקיר במבנה A (ר׳ לעיל).

בחלקו הדרומי של המבנה אפשר להבחין בארבעה מרחבים. במרחב המערבי (L919; 2.5 מ׳ רוחב) השתמרה רצפה עשויה עפר מהודק מעורב

איור 10. מבנה B: חדר 893, מבט לדרום.

איור 11. מבנה B: מתקן 951, מבט למזרח.

איור 12. מבנה C: מרחבים 901 ו־903, מבט לדרום.

בגיר (5 ס״מ עובי), שקטעים ממנה משתרעים בין שני הקירות התוחמים את המרחב (W51, W56). במרחב הבא ממזרח (L907, L860; כ־2.5 × 10.0 מ׳) לא שרדה רצפה. שני קטעי קירות הצמודים ממזרח אל קיר 51 (W52, W53) והבנויים שורת אבנים שהונחה במעין בניית ראשים, יוחסו לשלב בנייה שני, אך השרידים מקוטעים מכדי לקבוע זאת בוודאות. דומה כי המרחב המזרחי (בין W49 ו־W50; כ־4 מ׳ רוחב) נחלק לשני חדרים (L908, L851); בין שני החדרים נשתמרו אבנים אחדות במפולת (W158), שמקורן אולי בקיר שהפריד ביניהם. בחדר 908 הותקנה רצפה עשויה עפר מהודק מעורב בגיר (5 ס״מ עובי). בחדר 851 נראה שהסלע הוחלק ושימש רצפה; בצפון החדר נחצב ספלול (0.35 מ׳ קוטר, 0.2 מ׳ עומק).

בחלקו הצפוני של קטע המבנה שנחשף משתרעים שני מרחבים גדולים, שהמזרחי שבהם השתמר רק בחלקו (L901; L903 — 4.5 × 7.0 מ׳; איור 12). נראה כי במרחב המערבי הונח בחללים שבין משטחי הסלע מילוי של עפר מהודק ואבנים קטנות שנועד לפלס את רצפת החדר (L905). בכל אחד משני המרחבים הצפוניים נחצבה אמבטיית ישיבה (L902, L912); לצד אמבטיה 912 נחצב ספלול (0.35 מ׳ קוטר, 0.25 מ׳ עומק), ומדרום לו נמשכים שני בדלי קירות היוצרים כנראה פינה (W55, W159), אך יחסם הסטרטיגרפי והאדריכלי לאמבטיה ולקירות הסמוכים אינו ברור.[3] בתוך אמבטיה 912 נמצא תליון מאבן שחורה שעוטר בחריתה (איור 41: 3). כ־7.5 מ׳ ממערב למבנה, על משטח סלע, נוקתה אמבטיית ישיבה נוספת (L915; לדיון על אמבטיות ישיבה, ר׳ להלן) שלידה חצוב מתקן מרובע ובו ספלול שנחשף רק בחלקו. בחפירות 2000 התברר כי אותו משטח סלע שימש בתקופה הפרסית חצר המצודה (און וטורגה, בהכנה).

במילוי שנח על הסלע במבנה C ובחריציו נמצא מכלול מעורב של שברי כלי חרס, ובו מעט שברי גוף שחוקים, ככל הנראה מתקופת הברזל 2 (לא צוירו); שברי כלים מן התקופה הפרסית (איור 29: 1–3, 8, 9); כלים שהיו בשימוש במאות הג׳–הב׳ לפסה״נ (איור 29: 4–7) ובמאות הב׳–הא׳ לפסה״נ (איור 30: 3, 6—9, 18); וכלים מן המאות הא׳ לפסה״נ עד הב׳ לסה״נ (איורים 30: 1, 2, 4, 5, 10–17, 19). כן נמצא במילויים אלה שבר של כלי זכוכית מן המחצית השנייה של המאה הא׳ לפסה״נ (Winter, this volume: cf. No. 1) ושבר של ספל מידה מימי הבית השני (איור 40: 9). על פני הסלע במרחב 903 ובמפולת אבנים מעל מרחב 907 (L861) נתגלו מטבעות של אלכסנדר ינאי (Bijovsky, this volume: No. 12, 19).

את הממצא מתקופת הברזל ומן התקופה הפרסית יש לייחס לבית הבד מתקופת הברזל ולמצודה

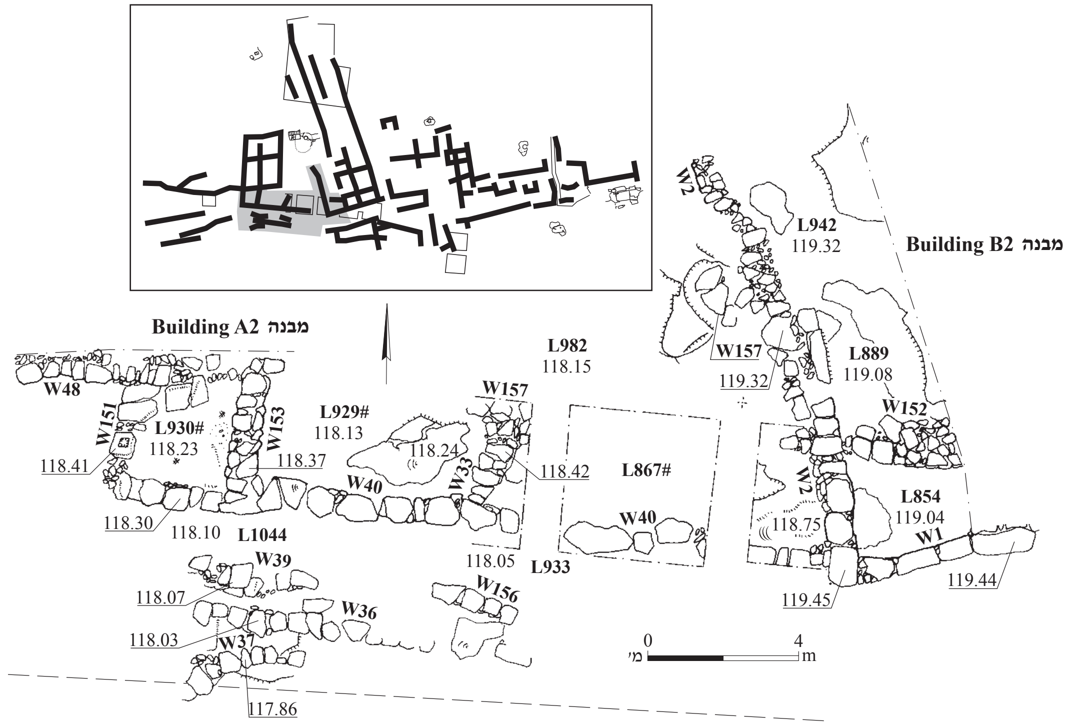

תכנית 4. מבנים A2 ו־B2.

הפרסית הסמוכה. שאר הממצא, שזמנו למן המאה הג׳ לפסה״נ ועד המאה הב׳ לסה״נ, מעיד על שימוש, ואולי אף על שימוש חוזר, במבני המכלול לאורך תקופה ארוכה. שני שברי קנקנים ושלושה שברי פכים, המתוארכים למאה הב׳ לסה״נ (איור 11:30, 13, 15–17), מעידים על נוכחות באתר במאה זו.

מבנה B2 (4 × 12 מ׳; תכנית 4; איורים 7, 13). קירות המבנה (W1, W2, W152), המשולבים זה בזה, ניגשים אל קירות מבנה B ונסמכים אליהם. המבנה כולל שני חדרים בציר צפון–דרום (L854, L942/L889); לא אותרו בחדרים רצפות, אך ייתכן כי משטחי הסלע בהם שימשו רצפות. הקיר הדרומי של המבנה (W1) נבנה מאבנים מהוקצעות, גדולות במיוחד (0.5 × 0.8 × 1.0 מ׳ בממוצע) ומסותתות היטב בפן הדרומי, שפנה אל מחוץ למבנה; האבנים הונחו על צדן המוארך. הקיר התוחם ממערב את שני החדרים (W2) נבנה אף הוא משורה של אבנים גדולות, אך שולבו בו גם אבנים קטנות יותר, שאחדות מהן הונחו כנראה בשתי שורות; בחלקו הדרומי של הקיר הונחה על צדה אבן מזוזה בשימוש משני. קיר 152 נבנה מאבנים בינוניות וקטנות (עד 0.3 מ׳ גובה). בחדר הדרומי נמצאו שברי כלי חרס רבים מן התקופה ההלניסטית (לא צוירו). בחדר הצפוני של המבנה נמצא שבר של כלי זכוכית מן המאה הא׳ לסה״נ (Winter, this volume: No. 4). יש בממצאים אלה כדי לרמוז כי המבנה הוקם לכל המאוחר במחצית הראשונה של המאה הא׳ לפסה״נ.

מבנה A2 (כ־4 × 19 מ׳; תכנית 4; איור 14). המבנה הוקם על מדרגת הסלע מדרום למבנה A, במפלס מעט נמוך ממנו, ובחלקה הדרומי של חצר BB. המבנה כולל שלושה מרחבים הסדורים בציר מזרח–מערב (L876, L929, L930), אשר יחד עם מבנה B2 סגרו על חצר BB מדרום. הקמת המבנה ביטלה את רוב השטח הפתוח (L933, L1044; סמטה?) שהשתרע מדרום למבנה A ועד קירות W39 ו־W156, וצמצמה את שטחה של חצר BB.

את המבנה תחם מדרום קיר (W40), הניגש אל קיר 2 של מבנה B2; קצהו המזרחי של הקיר (לאורך כ־3.5 מ׳) בנוי מאבנים מהוקצעות היטב, אך רובו בנוי מאבנים גדולות מאוד (0.5 × 0.7 × 0.9 מ׳ בממוצע) שהוקצעו ברישול. בקירו המערבי

איור 13. מבנה B2, מבט למזרח.

איור 14. מבנה A2, מבט לצפון־מזרח.

של המבנה (W151), שנבנה באופן דומה, שולב פריט אדריכלי או חלק ממתקן בשימוש משני: אבן מהוקצעת שמתארה מלבני (0.25 × 0.50 × 0.60 מ׳) ובמרכזה חצובה מגרעת כמעט רבועה (0.23 × 0.28 מ׳, 0.12 מ׳ עומק). שני קירות הרוחב (W33, W153) נבנו מאבנים קטנות יותר שהונחו בחלקן בשתי שורות. את המרחב המערבי (L930; 2.5 × 2.8 מ׳) תחם מצפון קיר (W48) שהוצמד מדרום אל קירו הדרומי של מבנה A (W44) ואל המשכו מערבה (W35), וככל הנראה נועד לתקן את קיר 44 לאחר שהפן הדרומי שלו נסחף. לא ברור אם שני המרחבים המזרחיים (L929 — 2.5 × 6.0 מ׳;

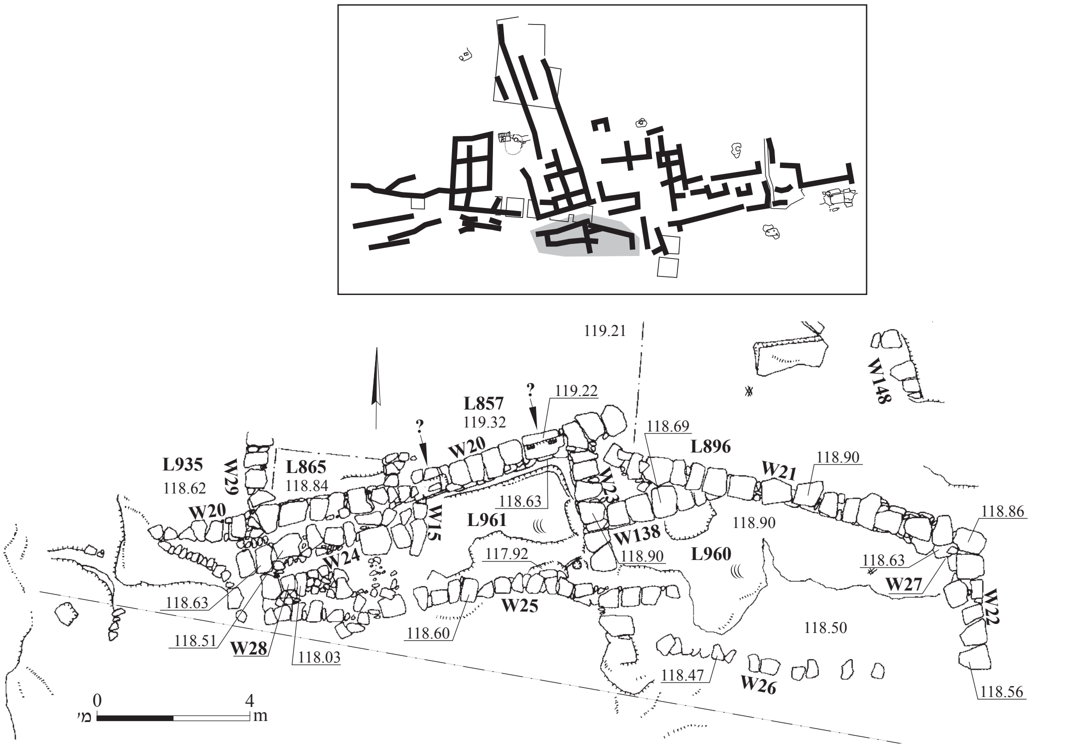

תכנית 5. מבנה D.

L876 — כ־8 מ׳ אורך) נתחמו אף הם מצפון; ייתכן שאבנים אחדות שנמצאו ממערב לקיר 2 ומצפון לקיר 33 (W157) שרדו מקיר זה.

רצפתו של חדר 930 עשויה עפר כבוש מעורב בגיר, ואילו רצפותיהם של שני המרחבים המזרחיים עשויות עפר כבוש; במרחב האמצעי (L929; 3 × 6 מ׳) ניגשת הרצפה אל משטח סלע מוגבה בפינתו הדרומית־המזרחית. במבנה, שהשתמרותו גרועה, לא נתגלה כמעט כל ממצא. במרחב 929 נמצא נר שזמנו המאות הא׳ לפסה״נ – הא׳ לסה״נ (איור 31). היחסים האדריכליים בין קיר 40 למבנה B2 ובין קיר 48 למבנה A מלמדים כי המבנה מאוחר הן למבנה A הן למבנה B2.

מבנה D (כ־6 × 19 מ׳; תכנית 5; איור 15). מן המבנה, המשתרע מדרום למבנה B, השתמר מרחב אחד ברור (L961; 2.5 × 4.0 מ׳), שהוקם מעל מחצבה קדומה (כ־0.6 מ׳ עומק), שניכרים בה סימני חציבה של שמונה אבנים גדולות. בתוך מרחב זה נתגלתה מפולת אבנים, שמקורה כנראה בקירות המקיפים אותו. ייתכן שרצפת הסלע של המחצבה שימשה רצפה למרחב זה. קטעי הקירות שהשתמרו מעידים כי המבנה השתרע מערבה, מזרחה ודרומה, ואולי גם צפונה למרחב זה; הקירות, אשר נבנו מאבנים מהוקצעות שהונחו בקפידה, השתמרו לגובה של עד שני נדבכים (0.8 מ׳). בקיר התוחם את מרחב 961 מצפון (W20) הונחו שתי אבני סף, אך בשל סמיכותן זו לזו ייתכן כי לפחות אחת מהן הונחה כאבן בנייה בשימוש משני.

קיר 20 נמשך מערבה למרחב 961 ומזרחה ממנו, במקביל לקיר הדרומי של מבנה B (W3), ויוצר מרחב צר בין שני המבנים (L935, L865, L857). אפשר שמרחב זה, שרצפתו עשויה גיר, שימש סמטה או חצר, אך ייתכן גם כי לפחות שניים מקירות המבנה (W15, W29) נמשכו צפונה וקשרו בין שני המבנים; השתמרותם החלקית מקשה על הבנת תכניתם, אך דומה כי פורקו בשלב כלשהו. כמו כן, אפשר שכמה אבנים שנמצאו מדרום למבנה B, סמוך למפגש בין קירות 3 ו־5, שרדו מקיר נוסף שקשר בין שני המבנים (ר׳ תכנית 3).

במרחב שמתארו כמעט רבוע, התחום בין קירות 15 ו־29 נבנו שני קירות מקבילים וכמעט צמודים זה לזה (W24, W28); קיר 28 בנוי במפלס מעט נמוך מזה של קיר 24, בהתאמה להשתפלות פני

איור 15. מבנה D, מבט לצפון.

הסלע דרומה. דומה, על כן, כי סדרת הקירות בציר מזרח–מערב יצרה במרחב זה מעין גרם מדרגות שסייע במעבר בין מדרגת הסלע הנמוכה שעליה הוקם מבנה D לבין מדרגת הסלע שעליה הוקם מבנה B.

ממזרח למרחב 961 אפשר להבחין בשני שלבי בנייה, אף שנראה כי הקירות בשני השלבים נבנו בשיטה דומה: שורה אחת של אבנים בינוניות וגדולות. מעבר לקיר 23 השתרע לפחות מרחב מלבני אחד (L960) שנתחם בשני קירות שנמשכו מזרחה מקיר 23 (W25, W138); פני הסלע במרחב 960, סמוך לקיר 138, מוחלקים, ונראה כי שימשו רצפה. נראה כי עם קירות אלה שימש גם בדל קיר בקצהו המזרחי של המבנה (W27), שנמשך בציר דרום־מזרח–צפון־מערב; מדרום למרחב שרדה שורת אבנים (L26), שמקורה אולי בהמשכו של קיר 25 שגלש במורד המדרון. ייתכן שמצפון למרחב 960 השתרע חדר נוסף (L896), שנתחם מצפון בהמשכו של קיר 20, וממזרח — בקיר ששרדו ממנו כמה אבנים הניצבות ממערב למסדרון שהוביל למבנה E (W148; להלן). אולם, בשל השתמרותם החלקית אין הקירות יוצרים תכנית ברורה.

מעל המשכו של קיר 138 לכיוון מזרח ומעל קיר 27 הוקמו בשלב כלשהו שני קירות (W21, W22). אלה יוצרים כנראה פינה של חדר שצירו שונה מזה של חדרי המבנה בשלב הבנייה שקדם להם, אף שקיר 22 מקביל לקיר 16 בדרום מבנה E (להלן; ר׳ תכנית 6). כל ששרד מן החדר היה קטע קטן מאוד של מפלס גיר כתוש (רצפה?) שאותר מעל לאבני קיר 27. מאחר שכל האזור התחום בין קירות 21 ו־22 נמצא מלא בערמת אבנים — שנוצרה כנראה בעקבות פעילות של כלי מכני במקום בעת הכשרת השטח לעיבוד חקלאי — לא שרדו במקום רצפות או מילויים ברורים. דומה כי הקמתו של חדר זה ביטלה גם את חדר 896 ואולי יצרה מעבר בין מבנה D לבין מבנים E ו־B.

ממצא כלי החרס ממבנה D היה מועט. על פני הסלע במרחב 960, מתחת למפולת אבנים, נמצאו שברים של סירי בישול, קנקנים ופכים שזמנם המאות הב׳ לפסה״נ – הב׳ לסה״נ (איור 32) וכן ספל מידה מימי הבית השני (איור 40:8). בלוקוס 896, מצפון לקיר 21, נתגלו שברי גוף רבים, בעיקר של סירי בישול, המיוחסים לתקופה ההלניסטית, ושני שברי כלי זכוכית מתקופה זו (לא צוירו; Winter, this volume: cf. No. 1). כן נמצאו בלוקוס זה שני מטבעות: האחד משנה ב׳ למרד הראשון והשני מימי דיוקליטיאנוס (שלהי המאה הג׳ לסה״נ; Bijovsky, this volume: Nos. 34, 40). בהעדר רצפות ברורות במבנה, אין כל אפשרות לתארך את שלבי הבנייה.

חצר CC (כ־16.5 מ׳ אורך, 2.5–10.0 מ׳ רוחב; תכנית 6; ר׳ איור 7). החצר משתרעת בין מבנה B

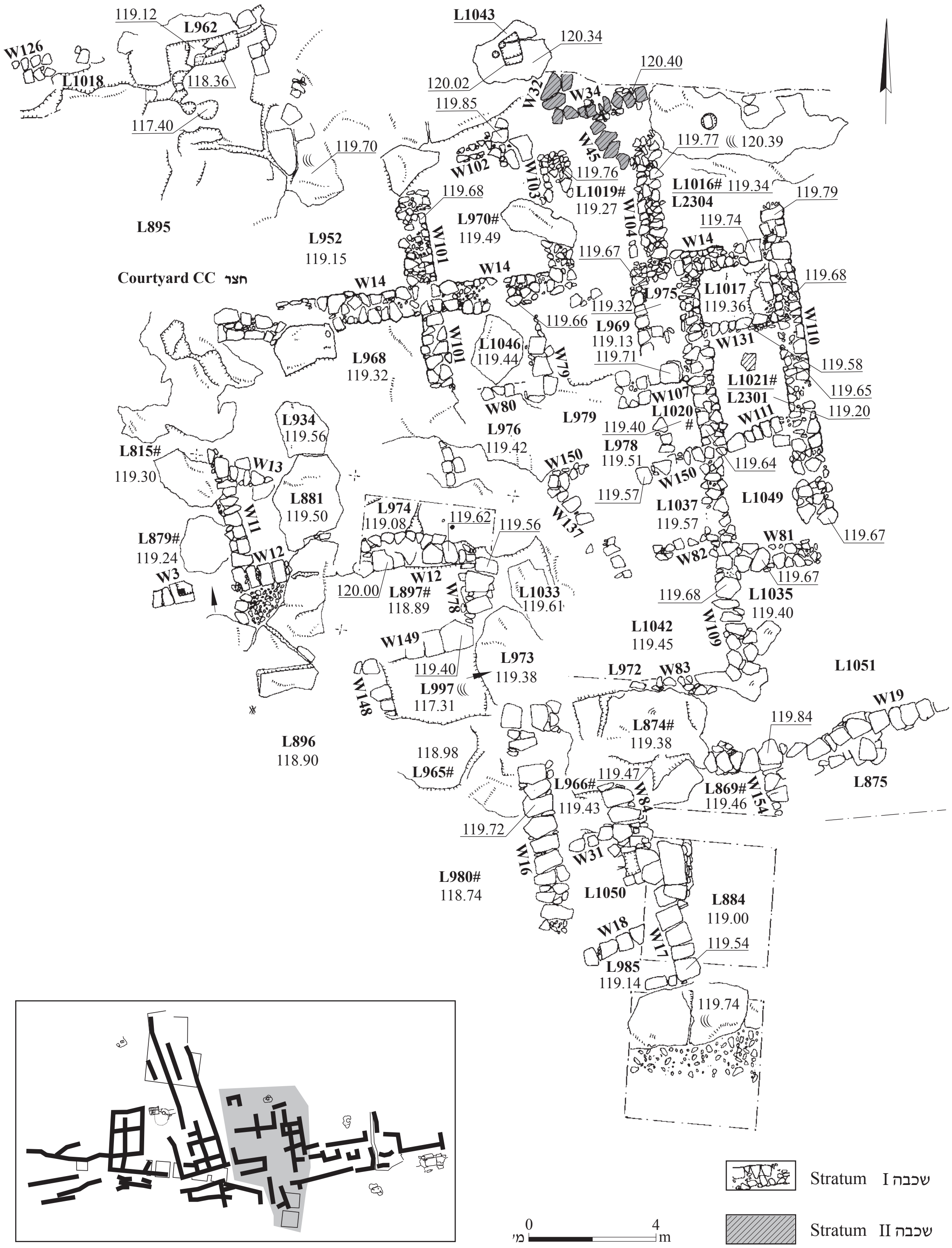

תכנית 6. מבנה E.

איור 16. הכניסה אל חצר CC, מבט לצפון.

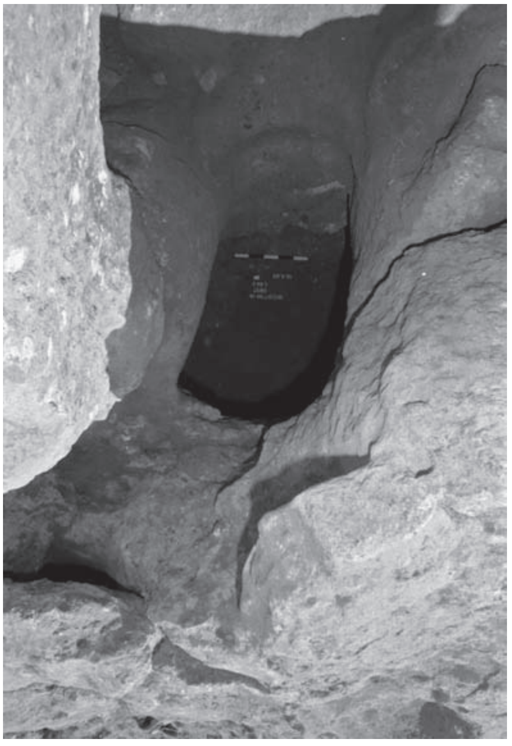

איור 18. מתקן 962, פתח המוליך לחדר תת־קרקעי, מבט לדרום.

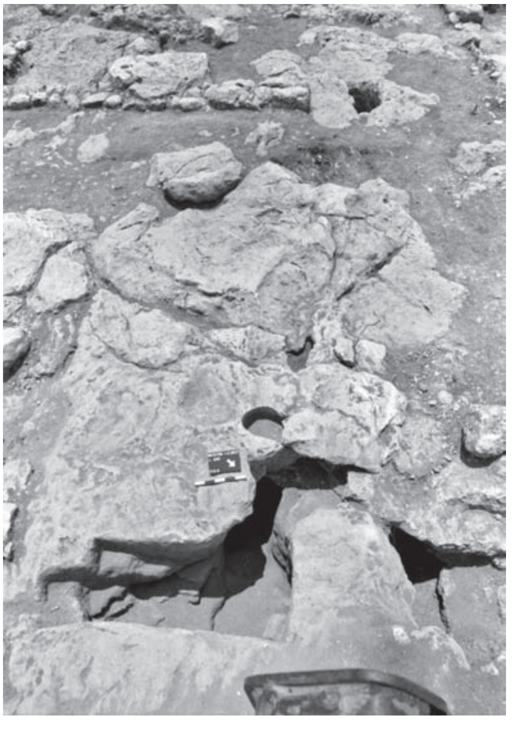

איור 17. מתקן 962, מבט לדרום־מערב.

למבנה E ומצפון למבנה D. פתח, שנקבע בין קיר 12 במבנה E לבין קצהו המזרחי של קיר 3, הבולט מעט מזרחה ממתאר מבנה B ובו שקע רבוע (פותח ? 0.2 × 0.2 מ׳, 0.18 מ׳ עומק; איור 16), הוביל למעבר צר (L815, L879) הנפתח אל החצר מדרום. רצפת המעבר עשויה עפר כבוש ובה כתמי גיר. מצפון לקיר 14, התוחם מצפון את חלקו המרכזי של מבנה E, מתרחבת החצר מזרחה (L895, L952). בחלק זה של החצר מתרוממים פני הסלע במידה רבה, ואם הוקמו עליהם קירות כלשהם הם לא שרדו משום שנותרו חשופים מעל פני השטח.

בחצר נחשף מתקן חצוב (L962), הכולל מרחב מדורג המוליך אל חדר תת־קרקעי. למרחב המדורג (1.0 × 2.4 מ׳, 1.1 מ׳ עומק מרבי; איור 17) מתאר מלבני ובו חמש מדרגות לא אחידות, החצובות למלוא רוחב המתקן ויורדות בציר מזרח–מערב. בקצהו המערבי נחצבו עוד שתי מדרגות צרות יותר (0.5 × 0.8 מ׳), היורדות דרומה. אל המדרגה התחתונה מוליכה ממערב תעלת ניקוז (L1018), ככל הנראה הרחבה של חריץ טבעי. המדרגה התחתונה מסתיימת בפתח מקומר (כ־1.65 מ׳ גובה; איור 18) המוליך אל

חדר תת־קרקעי רבוע (3.8 × 4.6 מ׳, 2.5 מ׳ גובה ממוצע) שהותקן בחלל טבעי שחלק מדופנותיו הוחלקו; תקרת החדר קשתית ומסותתת בסיתות גס למדי. החדר לא טויח וממצא החרסים בו היה מועט ולא אינדיקטיבי. נראה כי המתקן נחצב במקורו כאמבטיית ישיבה שכללה את שתי המדרגות המזרחיות בלבד; המדרגה המזרחית צרה יותר מן השאר, והיא נראית כדרגש ישיבה אופייני לאמבטיות. סמוך לפתח המתקן שרדו כמה אבנים מסותתות גדולות ששימושן אינו ברור. מצפון־מערב למתקן שרד בדל קיר הנמשך מזרחה ממבנה B (W126), אך תפקידו ויחסו למתקן אינם ברורים. כ־8 מ׳ מזרחה, סמוך למבנה E, נחצבו אמבטיית ישיבה (L1043; איור 19; לדיון באמבטיות ישיבה, ר׳ להלן) וספלול (0.25 מ׳ קוטר, 0.32 מ׳ עומק).

מבנה E (19 × 26 מ׳; תכנית 6; ר׳ איורים 7, 19). זהו מבנה גדול במיוחד, המשתרע ממזרח למבנים B ו־D. אף שהקירות בחלקו המערבי השתמרו באופן חלקי בלבד, אפשר לשחזר את תכניתו המקורית של המבנה: חצר מלבנית גדולה, התחומה בקירות 83 בדרום, 78/101 במערב, 14 בצפון ו־109 במזרח, ומוקפת ארבעה אגפים, שבכל אחד מהם חדרים אחדים. קירות המבנה נשתמרו לגובה נדבך אחד. הקירות באגפים הצפוני והמזרחי של המבנה נבנו משתי שורות של אבנים מהוקצעות חלקית (0.2 × 0.3 מ׳ בממוצע) — בחלקם הונח מילוי של אבנים קטנות בתווך — ואילו בחלקו הדרומי של המבנה ובאגפו המערבי נבנו הקירות משורה של אבנים מהוקצעות, בינוניות וגדולות. נראה שברוב שטחה של החצר שימש משטח הסלע המוגבה רצפה, ואליו ניגשו קטעים של רצפת עפר מהודק. ברוב החדרים שבאגפים המקיפים את החצר, לעומת זאת, הונחו רצפות עשויות עפר מעורב בגיר כתוש (כ־3 ס״מ עובי). במהלך קיומו של המבנה, ככל הנראה באופן הדרגתי אף כי אין אפשרות לקבוע מתי, צומצם שטחה של החצר באמצעות בנייה בחלקיה הצפוני והמזרחי.

אל המבנה הוליך מדרום מעבר צר (L980, L965), העשוי עפר מהודק מעורב באבנים קטנות, אשר נמשך בין אגפו הדרומי של המבנה לבין מבנה D; השתמרותו הגרועה של מבנה D מקשה על הבנת רוחבו של המעבר. נראה כי אל המעבר הובילה מדרום־מזרח דרך קדומה. כמו כן, ייתכן כי המעבר הוליך אל הסמטה שבין מבנים B ו־D ומשם לעבר חצר CC, אך תכנית השרידים אינה ברורה דיה כדי ללמד על כך בוודאות. בעפר הכבוש של המעבר נמצאו שברי גוף רבים, בעיקר של קנקנים המיוחסים לתקופה ההלניסטית, שברים אחדים של

איור 19. אמבטיית ישיבה 1043 ומבנה E, מבט לדרום.

מורטריה מן התקופה הפרסית (לא צוירו) ואבזם ברונזה (איור 13:42).

בפתחו של המעבר לחצר המרכזית של מבנה E, מול הרווח בין קירות 16 ו־78, נמצא כבשן סיד מרובע (L997; 2.2 × 2.9 מ׳, כ־2 מ׳ עומק), שהוצא מכלל שימוש בעת הקמת המבנה. הכבשן הותקן בתוך חלל טבעי בסלע שפינותיו נחצבו. במקומות שבהם היו דופנות הסלע נמוכות הן הוגבהו בבנייה באבנים גדולות (W148, W149). דופנות הסלע ואבני הבנייה שמעליהן שרופות וצבען אפרפר. אבנים שרופות, שמקורן אולי בדיפון הכבשן, נמצאו משולבות בקירותיהם של מבנים B, D ו־E (ר׳ לעיל). פסולת הייצור מתוך הכבשן — אבנים קטנות, שרופות — פוזרה מדרום לכבשן, ומעליה הונח העפר הכבוש של המעבר. נראה שעם הקמת המעבר מולא הכבשן באבנים קטנות מעורבות באדמה עד למפלס פני הסלע, כך שאבני הבנייה שהגביהו את דופנותיו נותרו חשופות. תפקידם של בדלי קירות אלה ויחסם להמשך המעבר אל מבנים B ו־D אינו ברור.

האגף הדרומי של המבנה כלל שורה בת שלושה חדרים קטנים (L966 — 1.5 × 3.5 מ׳; L1050 — 1.8 × 3.0 מ׳; L985), שהוקמה מעברו המזרחי של המעבר המוביל אל תוך המבנה ותחומה ממערב בקיר 16; מן החדר הדרומי (L985) שרד רק הקיר הצפוני (W18). בחדר 966 שרדה על פני הסלע רצפה עשויה עפר מהודק מעורב בגיר כתוש. הקיר התוחם את שורת החדרים ממזרח (W84) מקוטע מאוד בשל בנייה מאוחרת (W17; תיקון של W84?). בקיר 17 שולבה אבן מזוזה בשימוש משני, הדומה לזו שנמצאה בקיר 2 במבנה B2. נראה כי שני מרחבים (L874; L869, L884?), שנחשפו מדרום לקיר 83 וממזרח לקירות 84 ו־17, ובהם רצפות עפר, השתייכו אף הם לאגף הדרומי, אשר השתרע, ככל הנראה, עד קיר 154 במזרח. קיר זה, הממשיך את תוואי קיר 109, נחשף רק בחלקו; חלקו הצפוני לא שרד. על רצפת העפר במרחב 869 ובמילוי שמעליה נמצאו שברי כלי חרס רבים, בעיקר של קנקנים ושל סירי בישול, שזמנם למן התקופה ההלניסטית ועד המאה הב׳ לסה״נ (איורים 4:35, 6, 11, 23; 5:36, 9, 14, 15), וכן קערת אבן מימי הבית השני (איור 5:40). דומה שקיר 154 בוטל עם הקמתו של קיר 19, התוחם מדרום סמטה הנמשכת לרגלי מבנים G ו־H (להלן), ובעקבות זאת הפך מרחב זה לחלק ממעבר או למשטח פתוח שהשתרע מחוץ למבנה, ואליו הושלכו שברי כלי חרס.

הקירות באגף המערבי — המופרד מן החצר המרכזית בקירות 101 ו־78 — השתמרו באופן חלקי. האגף נחלק כנראה לשני חדרים ארוכים וצרים שצירם מזרח–מערב (צפוני: L934, L968 — 3.6 × 6.5 מ׳; דרומי: L974, L881 — 2.5 × 6.5 מ׳); בחדר הצפוני, סמוך לקיר 101, נמצא מעל הרצפה קנקן שלם באתרו (איור 6:34). בחלקו המזרחי של קיר 12 שרדו שתי שורות אבנים, אולי עדות לתיקון או שריד משלב בנייה שני. מדרום לקיר 12 נמצאה רצפה עשויה עפר כבוש (L897), ולא ברור, על כן, אם השתייכה לחדר נוסף, לחצר או לסמטה שהשתרעה מחוץ למבנה.

האגף הצפוני, התחום מדרום בקיר 14, בנוי משורת חדרים: שני החדרים המערביים (L970 — 3.5 × 3.6 מ׳; L1019 — 2.2 מ׳ רוחב) השתמרו טוב למדי, ואילו החדר המזרחי (L1016 — 3 מ׳ רוחב) השתמר בחלקו. הרצפות בשלושת החדרים עשויות עפר כבוש מעורב בגיר. על משטח הסלע מצפון לחדר 1016 נחצב אגן מעוגל (0.8 מ׳ קוטר עליון, 0.12 מ׳ עומק).

האגף המזרחי של המבנה כולל שורה של חדרים (L1017 — 1.5× 2.3 מ׳; L1021 — 2.2 × 3.0 מ׳; L1049 — 2.2 × 3.2 מ׳; איור 20), שהשתמרותם טובה למדי, ודומה כי היו קטנים מאלה שבאגפים המערבי והצפוני. רצפת החדר המרכזי (L1021) עשויה עפר מהודק מעורב בגיר. כ־0.7 מ׳ מדרום לקיר 131, התוחם את החדר מצפון, נמצא בסיס עמוד (0.4 × 1.0 מ׳).

במהלך קיומו של מבנה E נוספו בו חדרים שהוקמו בחלקה הצפוני של החצר ובמזרחה. קירות החדרים שהוקמו בתוך החצר נבנו משורה אחת של אבנים מהוקצעות בגודל בינוני, שביניהן הונחו אבני גוויל קטנות. לאגף הצפוני נוספה שורת דרומית של חדרים קטנים שהשתמרותם טובה למדי (L1046 — 2.3 × 2.6 מ׳; L969 — 2.9 × 3.0 מ׳; L975 — 1.2 × 2.6 מ׳), ואולי חדר נוסף (L976, L978; 2.5 × 6.0 מ׳), שקירו הדרומי (W150) כמעט שלא השתמר; נראה כי הסלע המוגבה והשטוח שימש בו רצפה. לאורך הפאה המזרחית של החצר הוקמו שני חדרים (L1020 — 1.3 × 2.0 מ׳; L1037 — 2.2 × 3.8[?] מ׳). רצפת חדר 1020 עשויה, בדומה לרצפות בחדרים רבים במבנה, מעפר מהודק מעורב בגיר. המרחב שמדרום לחדרים אלה ולקירות 137 ו־82 וממערב להם שימש חצר פנימית (L973, L1042 וכנראה גם L1033), שפני הסלע בה הוחלקו ושימשו רצפה. בדרום החצר, לצד קיר 83 (L972), נתגלו על פני הסלע כמה שברים מדפנות של טבון.

איור 20. מבנה E: חדרי האגף המזרחי, מבט לדרום.

בבדיקה מצומצמת שנערכה מתחת לרצפות בחדרים 1016 ו־1021 (L2304 ו־L2301 בהתאמה) שבצפון־מזרח המבנה נמצאו שברי כלי חרס שזמנם המאות הב׳ לפסה״נ עד הב׳ לסה״נ (איור 33). הממצא מחדרי המבנה מעורב וכולל שברי כלי חרס שזמנם התקופה הפרסית (המאות הה׳–הד׳ לפסה״נ; איור 34:1–3, 7, 8); התקופה ההלניסטית הקדומה (המאה הד׳ — אמצע המאה הב׳ לפסה״נ; איור 34:4–6, 9, 10); התקופה ההלניסטית המאוחרת (אמצע המאה הב׳ – המאה הא׳ לפסה״נ; איורים 35:1, 2, 6, 7, 14–23; 36:1–3, 16, 20); והתקופה הרומית הקדומה. לחלק מן הכלים מהתקופה הרומית הקדומה טווח זמנים רחב מאוד, מן המאה הב׳ או הא׳ לפסה״נ ועד המאה הב׳ לסה״נ (איורים 35:9–12; 36:11–13, 19, 22, 23). את שאר הכלים מתקופה זו אפשר לחלק לשלוש קבוצות: אלה שטווח הזמן שלהם המאות הב׳ או הא׳ לפסה״נ עד המאה הא׳ לסה״נ (איורים 35:3, 4; 36:4–10, 17, 18, 21); כלים מן המאות הא׳–הב׳ לסה״נ (איור 35:5, 8, 13, 24); וכלים שמקובל לייחסם לתקופה שבין המרידות או לימי מרד בר כוכבא (סוף המאה הא׳ – ראשית המאה הב׳ לסה״נ; איור 36:14, 15), אשר נמצאו רק באחד מחדרי המבנה (L869). ממצא הזכוכית נתגלה כולו בחלקו הדרומי של המבנה (L869, L874, L972). הוא כולל פריטים מן המאות הא׳–הב׳ לסה״נ (Winter, this volume: Nos. 6–8, 11, 13), ובהם אריבלוס (מס׳ 11) ושני פכים זהים (מס׳ 13), המאוחרים בוודאות לאמצע המאה הא׳ לסה״נ.

בחצר (L973) נמצא שבר של קערת אבן מימי הבית השני (איור 40:4). במבנה נמצאו שני חפצי מתכת: מסמר ברזל (איור 42:4) ומקל איפור מברונזה (איור 42:11). ממצא המטבעות מעורב, וכולל מטבעות חשמונאים ומטבע סלווקי (המאות הב׳–הא׳ לפסה״נ; Bijovsky, this volume: Nos. 8, 21, 24, 25), מטבעות מן המאות הא׳–הב׳ לסה״נ, ובהם מטבע ״יהודה השבויה״ מימי טיטוס ומטבע מימי מרד בר כוכבא (Bijovsky, this volume: Nos. 31, 33, 37, 38), וכן מטבע מראשית התקופה הביזנטית (Bijovsky, this volume: No. 41).

השתמרותם החלקית של החדרים, סמיכותן של הרצפות לפני הסלע והממצא המעורב מקשים על תיארוך המבנה. אפשר כי כבשן הסיד, שהוקם בפתח המבנה ובוטל עם הקמת המעבר שהוליך אל תוכו, מרמז על סדר הקמתם של המבנים באתר. נראה כי הכבשן היה בשימוש במהלך הקמת המבנה, ומאחר שמשטר הרוחות בשפלת לוד מנע הפעלה של כבשנים ממערב למבני מגורים, דומה כי בעת הקמתו היה מבנה E המזרחי ביותר בשורת המבנים בדרום היישוב, וכי מבנים G ו־H הוקמו לאחר סיום השימוש בכבשן. ייתכן ששילוב אבנים שרופות במבנים B, D ו־E מלמד כי שלושת המבנים הוקמו בסמיכות זמנים. עם זאת, אף שהממצא מן המבנה מעורב, בולט בו מכלול גדול שכמותו לא נמצא במבנים שממערב לו: כלי חרס וכלי זכוכית, ואף מטבעות, המתוארכים למאות הא׳–הב׳ לסה״נ, כולל כלים האופייניים לתקופה שבין שתי המרידות.

מבנה G (7[?] × 17 מ׳; תכנית 7). המבנה הוקם ממזרח למבנה E. נראה שהקיר התוחם את המבנה מצפון (W114) הוא המשך או תיקון לקיר הניגש אל מבנה E (W30). קיר 114 בנוי ברישול מאבני גוויל במגוון גדלים, בעוד שקיר 30 — שמהלכו מעט צפוני יותר — נבנה בקפידה משתי שורות של אבנים מהוקצעות שביניהן אבני גוויל בינוניות וקטנות (עד 0.3 מ׳ גובה). מאחר שהמבנה נחפר רק

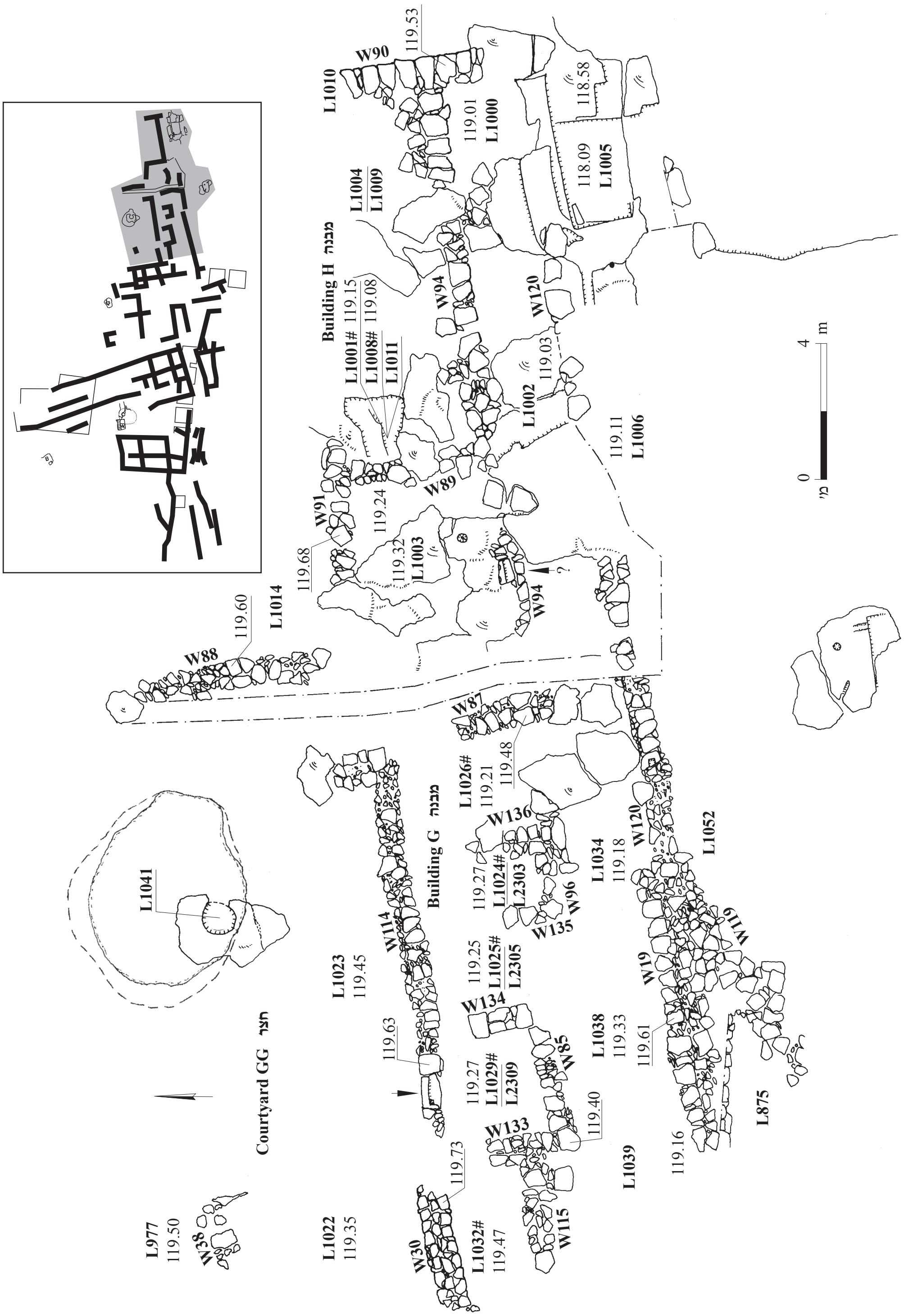

תכנית 7. מבנים G ו־H.

עד למפלס הרצפות, אין לדעת אם התקיים במבנה שלב בנייה קדום יותר שנקשר לקיר 30.

המבנה כולל זוג חדרים במערב (L1032 — 2.1 × 4.0 מ׳; L1029 — 3.0 × 3.1 מ׳), מסדרון או חדר מרכזי (L1025 — 2.2 מ׳ רוחב), וזוג חדרים במזרח (L1024 — 1.6 × 3.5 מ׳; L1026 — 2.8 × 3.6 מ׳). קירות החדרים — הבנויים מאבני גוויל בינוניות, מהוקצעות חלקית, שהונחו על פי רוב כראשים, וביניהן אבנים קטנות — אינם ניגשים לקיר 114 בשל תעלה מאוחרת הנמשכת מדרום לקיר, אולי פגיעה של כלי מכני. בקיר 114 נקבע סף כניסה לפתח, שהוביל כנראה אל תוך חדר 1029.

רצפות החדרים עשויות עפר מהודק מעורב בגיר (2–3 ס״מ עובי). שברי כלי החרס שנמצאו בבדיקה מצומצמת מתחת לרצפות בשלושה מחדרי המבנה (L2303, L2305, L2309; איור 37) מתוארכים למאות הב׳–הא׳ לפסה״נ, למעט סיר בישול אחד (מס׳ 7) המיוחס לתקופה שבין המרידות (ראשית המאה הב׳ לסה״נ), אך אפשר שמקורו מן הרצפה. על הרצפות בחדרים אלה (L1024, L1025, L1029) נמצאה שכבת שרפה (0.2 מ׳ עובי מרבי); בחדר 1029 ניכרו סימני שרפה גם על הקירות. בשכבת האפר בחדרים אלה נתגלו כלי חרס רבים, חלקם שלמים, המתוארכים למאות הב׳ לפסה״נ – הב׳ לסה״נ (איור 38). שלוש קערות תמימות מתוארכות למאות הב׳–הא׳ לפסה״נ (מס׳ 1–3), ונראה כי המשיכו לשמש אל תוך התקופה הרומית. שתיים מהן (מס׳ 2, 3) נתגלו בחדר אחד עם סיר בישול (מס׳ 8) האופייני לתקופה שבין המרידות (המחצית הראשונה של המאה הב׳ לסה״נ). בחדר 1025 נמצאו שלושה מסמרי ברזל (איור 42: 1–3). ממצא הזכוכית משכבת השרפה כלל כוס המתוארכת לאמצע המאה הא׳ – המאה הב׳ לסה״נ (Winter, this volume: No. 9). דומה כי למרות טווח התאריכים הרחב העולה מממצא כלי החרס וכלי הזכוכית, יש לתארך את השרפה לתקופה שבין שתי המרידות (שלהי המאה הא׳ – ראשית המאה הב׳ לסה״נ) על פי סירי הבישול האופייניים לתקופה זו.

מדרום למבנה נמשכה סמטה (L1034, L1038, L1039, L1035), הנתחמת בשני קירות (W19, W120) ומסתיימת מדרום לאגף המזרחי של מבנה E. קיר 19 (כ־0.6 מ׳ רוחב), הבנוי מאבנים גדולות, מהוקצעות, נסמך מצפון אל קיר 120. הוא ניגש אל סלע בולט בחלקו הדרומי־המזרחי של מבנה E; ייתכן שקצהו המערבי יצר פינה עם קיר 17 בדרומו של מבנה E, המיוחס לשלב בנייה שני במבנה. נראה שקיר 19 הוקם לאחר שקיר 120 (עד 0.9 מ׳ רוחב), שנבנה מאבנים בינוניות וקטנות, התמוטט, ואבניו נערמו מדרום לו (W119; 1.0 × 6.5 מ׳). מדרום לקירות 19 ו־120 (עד 1.5 מ׳ רוחב) נמשכת מדרגת סלע תלולה. נראה שהקירות הגנו על מבנה G, ואולי על המבנים שמשני עבריו, מפני גלישה במדרון. קירות אלה מלמדים — בדומה לחיזוק הקיר הדרומי של מבנה A (W44, W48) והקירות התוחמים שמדרום למבנה A2 (W36, W37, W39, W156) ואולי גם מדרום־מערב למבנה A (W70, W72, W73) — כי בתי היישוב שהוקמו לאורך המדרון הדרומי של הגבעה סבלו מהתמוטטות קירות עוד במהלך קיומו של היישוב.

בעת ניקוי קיר 19 נמצאה טטרדרכמה סלווקית (Bijovsky, this volume: No. 7). מדרום לקיר (L875) נתגלתה כמות רבה של שברי קנקנים ושל סירי בישול שזמנם התקופות ההלניסטית המאוחרת והרומית (לא צוירו); דומה כי אל אזור זה (שטח פתוח?) הושלכו שברי כלים במרוצת תקופת קיומו של היישוב.

חצר GG (L1022, L1023; 10.5 × 18.5 מ׳ שטח משוער; תכנית 7). זוהי חצר גדולה, המשתרעת ממזרח למבנה E ומצפון למבנה G ונתחמת בקירות ממערב (W110; מבנה E) וממזרח (W87 או W88). בצפון החצר נתגלו אבנים אחדות, השייכות אולי לקיר (W38) שסגר על החצר; השתמרותו חלקית מכדי לקבוע זאת. במרכז החצר נחצב בור מים שפתחו עגול (L1041). פתח הבור (1 מ׳ קוטר) נחצב לעומק של מטר אחד; מתחתיו מתרחב הבור לחלל טבעי גדול שמתארו מעוגל (כ־5 מ׳ קוטר, 6.5 מ׳ עומק). דופנות הבור הוחלקו בכמה מקומות וטויחו בטיח אפרפר (8 מ״מ עובי). במחציתו התחתונה של הבור נתגלו אבני בנייה מסותתות, ואילו מחציתו העליונה מולאה באבני סיקול קטנות ומעט חרסים מן התקופה הביזנטית. בשכבת פני שטח בחלקה המערבי של החצר (L977) נמצא מטבע מימי הדריאנוס (Bijovsky, this volume: No. 39).

מבנה H (11.5[?] × 17.0 מ׳; תכנית 7; איור 21). זהו המבנה המזרחי ביותר בחלק זה של מכלול הבנייה. בבדיקות שנערכו באמצעות כלי מכני ממזרח למבנה H לא נמצאו שרידי יישוב, אלא רק מתקנים חקלאיים אחדים (להלן; איור 43). מן המבנה נחשפה שורה של חדרים שהשתמרו בחלקם; כל קירות החדרים הושתתו על הסלע המוחלק. החדרים נתחמו ממזרח וממערב בשני

איור 21. מחצבה 1005 ומבנה H, מבט לצפון.

קירות מקבילים (W88, W90). קירות החדר המערבי (L1003; 4 × 5 מ׳) השתמרו בחלקם, אך מתארו ברור למדי. נראה שפתחו נקבע בקיר הדרומי (W94). רצפת הסלע בו גבוהה ומוחלקת, ובחלקה הדרומי נחצב ספלול (0.25 מ׳ קוטר, 8 ס״מ עומק). במילוי מעל רצפת החדר נמצא שבר של גביע אבן המיוחס לימי הבית השני (איור 10:40). דומה כי המרחב ממזרח לחדר זה (L1001, L1004; 3.8 × 10.8 מ׳) נתחם מצפון בהמשכו של קיר 91 אשר לא השתמר; אבנים אחדות הבולטות מזרחה בקצהו של קיר זה מרמזות על כך. במרחב זה נחשפו שתי רצפות עשויות עפר מהודק, מעורב בגיר, המשוכבות זו מעל זו בהפרש גבהים של 7 ס״מ (העליונה — L1001, L1004; התחתונה — L1008, L1009); הרצפות ניגשות אל קירות 89, 94 ו־90 ואל משטח סלע הבולט באמצע המרחב. גבולותיו הצפוניים של המבנה אינם ידועים.

הממצא מן הרצפה העליונה כלל שברי כלי זכוכית המתוארכים למחצית השנייה של המאה הא׳ לפסה״נ עד לאחר מרד בר כוכבא (L1001; Winter, this volume: Nos. 1, 5 and cf. No. 6). ברצפה התחתונה נמצאו שני שברים של בקבוקי זכוכית המתוארכים לאמצע המאה הא׳ – המאה הב׳ לסה״נ (L1009; Winter, this volume: No. 12), אבן שחיקה עליונה (איור 4:41), מקל איפור (L1008; איור 12:42), וכן ארבעה מטבעות שזמנם המאה הא׳ לפסה״נ עד אמצע המאה הא׳ לסה״נ: מימיהם של אלכסנדר ינאי, הורדוס, אגריפס הא׳ ונרון פסטוס (L1008; Bijovsky, this volume: Nos. 17, 26, 30, 32). בחתך בדיקה בחלקו המערבי של המרחב (L1011; 0.5 × 0.5 מ׳), במילוי מתחת לרצפה 1008, נתגלה אריח עשוי אבן אפורה (איור 2:41). במבנה לא נמצאו שברי כלי חרס אינדיקטיביים.

הסמטה שמדרום למבנה G נמשכת מזרחה (L1000, L1002) עד לקיר המזרחי של מבנה H (W90) ונתחמת בהמשכו של קיר 120, שהשתמר בחלק זה של האתר רק במקוטע. הקיר הוקם, ככל הנראה, לאורך מחצבה (L1005; 3.2 × 4.8 מ׳, 0.95 מ׳ עומק; איור 21), שנותרו בה תשלילי החציבה של אבנים אחדות. על פני הסלע המוחלקים, ששימשו רצפת הסמטה מדרום למבנה H, נתגלו שברי כלי חרס שזמנם המאות הג׳ לפסה״נ – הב׳ לסה״נ (איור 39).

אמבטיות ישיבה. במכלול המבנים נתגלו ארבע אמבטיות ישיבה חצובות שהשתמרו היטב: L902 ו־L912 (מבנה C; תכנית 3; איור 12); L915 (ממערב למבנה C; תכנית 3); L1043 (מצפון למבנה E; תכנית 6; איורים 19, 22). אמבטיה חמישית, L962, הוסבה כנראה למתקן אחר (בצפון חצר CC; תכנית 6; איורים 17, 18). האמבטיות נחצבו במשטחי סלע בולטים בחצרות ובמבנים. אלו הן אגנים מלבניים (0.5–1.1 × 0.9–1.8 מ׳), הנחלקים לשניים: דרגש ישיבה (0.2–0.4, אורך, כ־0.25 מ׳ גובה) שלרגליו משטח נמוך יותר להנחת כפות הרגליים (0.6–1.3 מ׳ אורך), ובו חצובה גומת שיקוע (0.14–0.20 מ׳ קוטר, 0.3–0.9 מ׳ עומק). צירן של שלוש מהאמבטיות הוא צפון–דרום;

איור 22. אמבטיית ישיבה 1043, מבט לדרום.

בשתיים (L902, L912) פנה היושב בהן לכיוון דרום, ובשלישית (L1043) — לצפון. באמבטיה 915 פנה היושב לכיוון דרום־מערב.

אל האגן של אמבטיה 902 מוליכה ממערב תעלה צרה, חצובה בסלע; מוצא התעלה בשקע טבעי בסלע (0.14 מ׳ עומק), שקרקעיתו משופעת קלות מדרום לצפון, ואליו התנקזו כנראה מים ממשטח הסלע. לצד אמבטיות 912 ו־962 (שהוסב למתקן תת־קרקעי גדול יותר) נחשפו שרידי קירות שנועדו אולי ליצור מרחבים סגורים סביב האמבטיות. לצד שתיים מן האמבטיות (L912, L1043) נחצבו ספלולים שנועדו, ככל הנראה, להנחת כלי קיבול למי רחצה. אמבטיה 912 כוללת מרכיב שלא נמצא באמבטיות האחרות: לצד פינתה הדרומית־המזרחית נחצבה במשטח הסלע מגרעת עגולה ורדודה (0.8 מ׳ קוטר, 4 ס״מ עומק), הנפתחת אל האמבטיה, שבתוכה נחצב ספלול עגול (0.3 מ׳ קוטר, 0.15 מ׳ עומק) ובתוכו — שקע נוסף (8 ס״מ קוטר, 6 ס״מ עומק). נראה כי הספלול נועד אף הוא להנחת קנקן או כלי קיבול אחר למים, וכי המגרעת סביבו שימשה לניקוז המים שנשפכו סביב הספלול חזרה אל תוך האמבטיה.

זמנן של אמבטיות הישיבה אינו ברור דיו, וכן לא ברור אם אפשר לייחסן לקבוצה אתנית כלשהי. עשרות אמבטיות הישיבה שנתגלו במערכות התת־קרקעיות במרשה וכן ביישוב שבראש תל מרשה תוארכו למאות הג׳–הב׳ לפסה״נ (קלונר וארבל תשנ״ו:151; Kloner 2003:16). תאריך דומה נקבע גם לאמבטיות דומות שנתגלו בבית החווה ההלניסטי במזור (שבתחום היישוב אלעד), כ־8 ק״מ מצפון לאתר, אשר לטענת החופר אינן מאוחרות לכיבוש החשמונאי (141 לפסה״נ; עמית תשנ״ו; מידע בעל פה). בח׳ירבת בורנאט, כקילומטר אחד מצפון־מזרח למכלול הבנייה, נחשפו ארבע אמבטיות דומות, שתוארכו לתקופה ההלניסטית המאוחרת (המאה הב׳ לפסה״נ); אחת מהן קדומה בוודאות לתקופה הרומית (איור 2: אתרים 4, 5; עמית, טורגה וגנדלמן, בהכנה). לאור הקבלות אלו והממצא הקרמי במבנים, דומה כי האמבטיות באתר נחצבו עם הקמתו של מכלול הבנייה במאה הב׳ לפסה״נ, אך קשה לקבוע מתי יצאו מכלל שימוש. ייתכן שמתקן 962 מרמז כי האמבטיות הוצאו מכלל שימוש במהלך תקופת קיומו של האתר.

קלונר (Kloner 2003) ועמית (תשנ״ו) מייחסים את אמבטיות הישיבה במרשה ובמזור ליישובים שבהם חיה, ככל הנראה, אוכלוסייה שאינה יהודית. אולם, נראה כי המקווה שהותקן בחצר BB עם ראשית הקמתו של מכלול המבנים במאה הב׳ לפסה״נ מלמד כי ביישוב הייתה כבר בתקופה זו אוכלוסייה יהודית, והיא זו שעשתה שימוש באמבטיות הישיבה. ייתכן שיש לייחס לאוכלוסייה יהודית גם את האמבטיות שנחשפו באתר ח׳ירבת בורנאט הסמוך. עם זאת, לא נתגלו אמבטיות דומות באתרים אחרים בני התקופה בשפלת לוד — כביש עוקף שוהם (דהרי ועד תשנ״ח), שכונה מ״ד בשוהם (און, טורגה וגולני, בהכנה) ומחלף בן שמן (זלינגר 2005) — שנמצאו בהם עדויות להתיישבות של אוכלוסייה יהודית בתקופה הנידונה.

כלי החרס

רוב הלוקוסים בחפירה כללו ממצא קרמי מעורב כתוצאה מהעיבוד החקלאי האינטנסיבי, שכלל חרישה וסיקול אבנים בשטח האתר ובסביבתו בתקופה הביזנטית ושוב למן התקופה העות׳מאנית ועד לתחילת החפירה באתר. אף שהממצא הקרמי מתוארך לפרק זמן ארוך מאוד — לתקופות הברזל (מעט), הפרסית, ההלניסטית והרומית הקדומה (עד המאה הב׳ לסה״נ), וכן לתקופות הביזנטית והעות׳מאנית — יוחס מכלול הבנייה לתקופה ההלניסטית המאוחרת ולתקופה הרומית הקדומה (שלהי המאה הב׳ לפסה״נ עד המאה הב׳ לסה״נ); הממצא הקרמי הקדום יותר יוחס לשרידים מתקופות אלו שנתגלו בקרבת מקום. הממצא מן התקופות הביזנטית והעות׳מאנית (לא צויר), שנתגלה בשכבת פני השטח ובמילוי בורות המים, מיוחס לפעילות החקלאית שהתקיימה בסביבת האתר בתקופה זו.

כלי החרס מוצגים בלוחות על פי היחידות האדריכליות שזוהו באתר, ובכל יחידה אדריכלית — על פי חלוקה לתקופות. במהלך החפירה נעשה ניסיון להפריד בין הממצא שנתגלה מעל לרצפות לבין זה שנתגלה מתחתן; הפרדה זו ניכרת בלוחות. הממצא יתואר להלן לפי סדר כרונולוגי, מן הקדום למאוחר.

תקופת הברזל

הממצא הקרמי מתקופת הברזל כלל בעיקר שברי גוף שנמצאו פזורים ברחבי האתר. כן נמצאה קדרת בישול שלמה אחת.

קדרה (איור 23).— זוהי קדרת בישול עמוקה, ללא חיפוי, ששפתה משתפלת מעט חוצה ולה שתי ידיות היוצאות מן השפה. קדרה דומה נתגלתה בגזר, שם היא תוארכה לאמצע המאה הח׳ לפסה״נ (Gitin 1990: Pl. 21:6).

איור 23. קדרת בישול שלמה מתקופת הברזל 2.

לוקוס	סל	תיאור
1901	8324	חרס ורדרד 5YR6/4, חסמים לבנים, אפורים וחומים רבים מאוד במגוון גדלים

התקופות הפרסית וההלניסטית הקדומה

מורטריום (איור 1:34).— נתגלה שבר מבסיס מורטריום. כלים אלה נפוצו מאוד ברחבי הארץ לכל אורך התקופה הפרסית. כלים דומים נתגלו, למשל, בטירת יהודה (ייבין ואדלשטיין תש״ל: איור 11:5), בתל א־ראס (רוכמן־הלפרין תשנ״ט: איור 14:17), ברמת הנדיב (Silberstein 2000: Pl. IX:8) ובתל דור (Stern 1995: Fig. 2.2:14).

קערות מטיפוס Heavy Bowls (איורים 1:29–3; 2:34, 3).— לקערות מטיפוס זה דופן עבה ובסיס שטוח; השפות אינן אחידות. קערות אלו אופייניות לתקופה הפרסית (עד 300 לפסה״נ), והן נפוצות מאוד בכל רחבי הארץ, בעיקר באזור החוף, למשל באפולוניה (Fischer and Tal 1999: Figs. 5.7:11; 5.12:17), בתל דור (Stern 1995: Figs. 2.1:4; 2.2:3, 4), וכן ביקנעם (Avissar 1996: Fig. X.2:3).

סיר בישול (איור 1:33).— לסיר הבישול שפה נוטה חוצה וידיות הנמשכות מן השפה. הכלי מתוארך למאה הה׳ לפסה״נ, וכמותו נתגלה בתל דור (Stern 1995: Fig. 2.3:4).

קנקנים.— נמצאו שני טיפוסי קנקנים:

1. קנקן ששפתו נוטה חוצה ומתארה רבוע מעט (איורים 1:24; 1:26–6; 1:27; 1:28–6; 4:29–7; 4:34, 5; 1:37; 1:39, 2). קנקנים מטיפוס זה, המופיע במגוון וריאנטים, שכיחים מאוד בכל רחבי הארץ, למשל ברמת אביב (גורזלזני תש״ס: איור 13:4, 16, 18, 19), באפולוניה (Fischer and Tal 1999: Figs. 5.8:3; 5.15:2, 3, 10), ברמת הנדיב

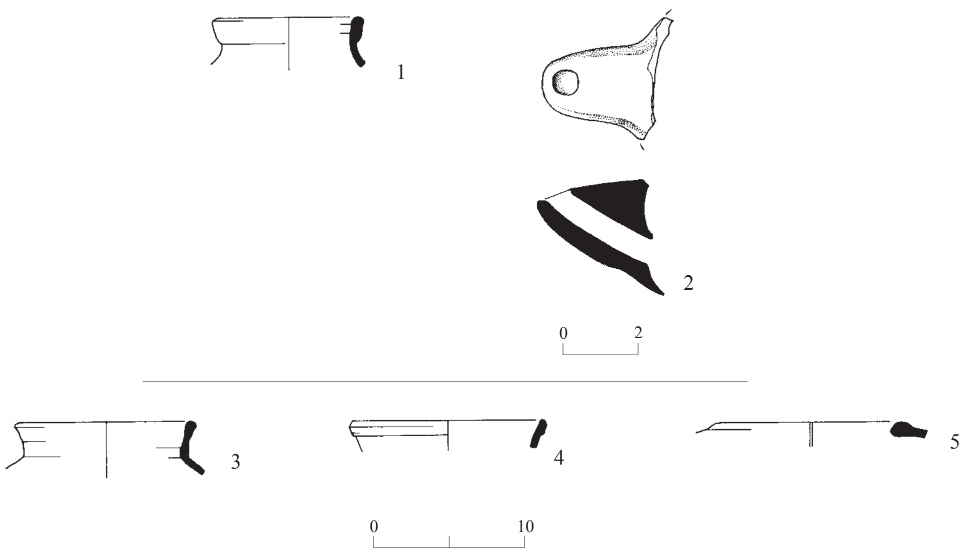

איור 24. כלי חרס ממילויים מתחת לרצפות מבנה A.

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור
1	קנקן	2302	15002-2	חרס ירקרק־אפרפר 10YR7/2, הרבה מאוד חסמים קטנים חומים ומעט חסמים אפורים גדולים
2	נר	2306	15006-1	חרס כתמתם 5YR6/8, חסמים קטנים לבנים וחומים, שרידי פיח
3	סיר בישול	2302	15002-1	חרס חום כהה 7.5YR4/2, הרבה מאוד חסמים לבנים ומעט חסמים אפורים גדולים
4	סיר בישול	2307	15007	חרס חום 2.5YR4/6, חסמים לבנים רבים מאוד
5	פערור	2306	15006-2	חרס ורוד 5YR6/6, הרבה מאוד חסמים לבנים, חומים ואפורים במגוון גדלים

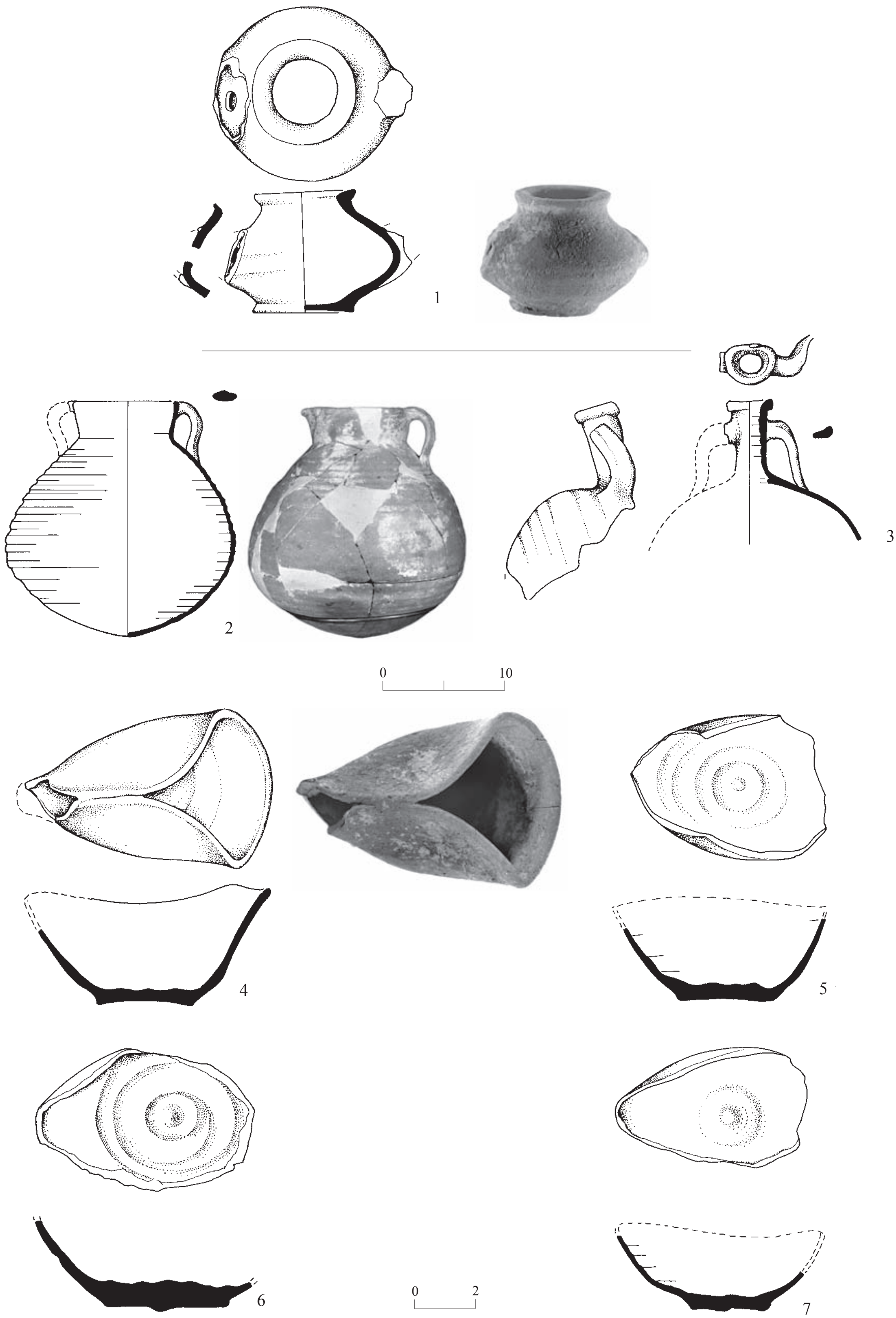

איור 25. כלי חרס מחדר 945 במבנה A (1, 3–7) ומחצר AA (2).

▸ **איור 25**

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור
1	נר	945	8639	חרס חום־אפרפר 7.5YR6/2, חסמים לבנים רבים, שרידי פיח
2	סיר בישול	2006	10073	חרס אדום 1R5/6
3	צפחת	945	8637	חרס ורדרד 5YR7/4, חסמים לבנים וחומים קטנים רבים
4	נר	945	8635	חרס חום 5YR6/4, חסמים לבנים רבים, שרידי פיח
5	נר	945	8637-1	חרס חום־אדום 5YR6/6, חסמים לבנים קטנים רבים
6	נר	945	8637-3	חרס כתמתם 5YR6/4, חסמים לבנים קטנים רבים, סימני ניתוק על הבסיס
7	נר	945	8637-2	חרס ורדרד־כתמתם 5YR7/6, חסמים לבנים חומים ואפורים גדולים

(Silberstein 2000: Pl. I:1–3, 9, 11)**, בג׳ת (פורת, ינאי וכשר תשנ״ט: איור 12:13) וביקנעם (**Avissar 1996: Fig. X.6:1, 4**). זמנם המאות הג׳–הב׳ לפסה״נ.**

2. קנקן שק (איור 6:34) ששפתו עגולה ומשתפלת חוצה; חלקו התחתון רחב ובסיסו מעוגל. לפריט שנמצא באתר שפה מעוותת ונוטה לצד. כלים מטיפוס זה שכיחים למדי, וכמותם נמצאו, למשל, בתל דור (Stern 1995: Fig. 2.6:1, ור׳ דיון והקבלות שם), שם הם תוארכו למאה הד׳ לפסה״נ; ובג׳ת (פורת, ינאי וכשר תשנ״ט: איור 13:13), שם הם תוארכו לשלהי התקופה הפרסית ולראשית התקופה ההלניסטית.

פך (איור 7:34).— לפך שפה מזווה בחדות הנמשכת מעלה, ומתוך קו הזיווי נמשכות שתי ידיות. פך דומה, המתוארך למאה הה׳ לפסה״נ, נתגלה בתל דור (Stern 1995: Fig. 2.3:5).

נרות.— נתגלו שלושה טיפוסי נרות:

1. נרות שלהם פייה צבוטה ושוליים רחבים ופתוחים (איורים 8:29, 9; 8:34). לנר באיור 8:29 יש בסיס עבה וזיווי בין הבסיס לשפה. נרות אלה מתוארכים לשנים 450–350 לפסה״נ, ודומים להם נתגלו באפולוניה (Fischer and Tal 1999: Fig. 4.26:17).

2. נרות שלהם פייה סגורה (איורים 2:24; 9:34), המתוארכים לתקופה הפרסית ולראשית התקופה ההלניסטית. נר דומה נתגלה ברמת הנדיב (Silberstein 2000: Pl. XI:9).

3. נרות סגורים שלהם פייה עגלגלה, הבולטת מעט חוצה (איורים 1:25; 10:34). טיפוס דומה, המתוארך לתקופה ההלניסטית, נתגלה ברמת הנדיב (Silberstein 2000: Pl. XI:6).

התקופות ההלניסטית המאוחרת והרומית הקדומה

המכלול הקרמי מתקופות אלו מורכב מכלים המיוחסים לתקופה ההלניסטית המאוחרת (החשמונאית), לתקופה ההרודיאנית ולמאות הא׳–הב׳ לסה״נ. עמם נמצאה קבוצה גדולה של כלים שטווח השימוש בהם ארוך ונמשך למן המאה הא׳ לפסה״נ עד המאה הב׳ לסה״נ.

קערות עדינות (איורים 7:26; 7:28; 35:1–3; 2:37, 3; 38:1–3).— לקערות אלו (0.15–0.10 מ׳ קוטר) שפה הנוטה בעדינות פנימה ומעלה. הן מיוחסות לתקופה ההלניסטית המאוחרת, למן המאה הב׳ לפסה״נ, אך עיקר הופעתן במאה הא׳ לפסה״נ. קערות דומות נתגלו, למשל, בהרודיון (Loffreda 1996: Fig. 39:32–63), ביריחו (בר־נתן תשנ״ד: לוח 4:4, 10) ובבית הקברות של יריחו (Killebrew 1999: Fig. III.56:1, 2). לקערה באיור 3:35, שדופנותיה זקופות מעט יותר משל האחרות, יש הקבלות ברמת הנדיב אשר תוארכו עד למאה הא׳ לסה״נ (Silberstein 2000: Pl. VIII:4, 5).

קערת טרה־סיגלטה מזרחית (איור 4:35).— קערות מטיפוס זה נתגלו ברמת הנדיב (Calderon 2000: Pl. IV:63) וביריחו (בר־נתן תשנ״ד: לוח 22:28), והן מתוארכות למן שלהי המאה הא׳ לפסה״נ עד סוף המאה הא׳ לסה״נ.

קערות (איורים 8:26; 8:28; 1:30, 2).— לקערות שפה מעוגלת מעט ומשתפלת חוצה ומטה. כמותן

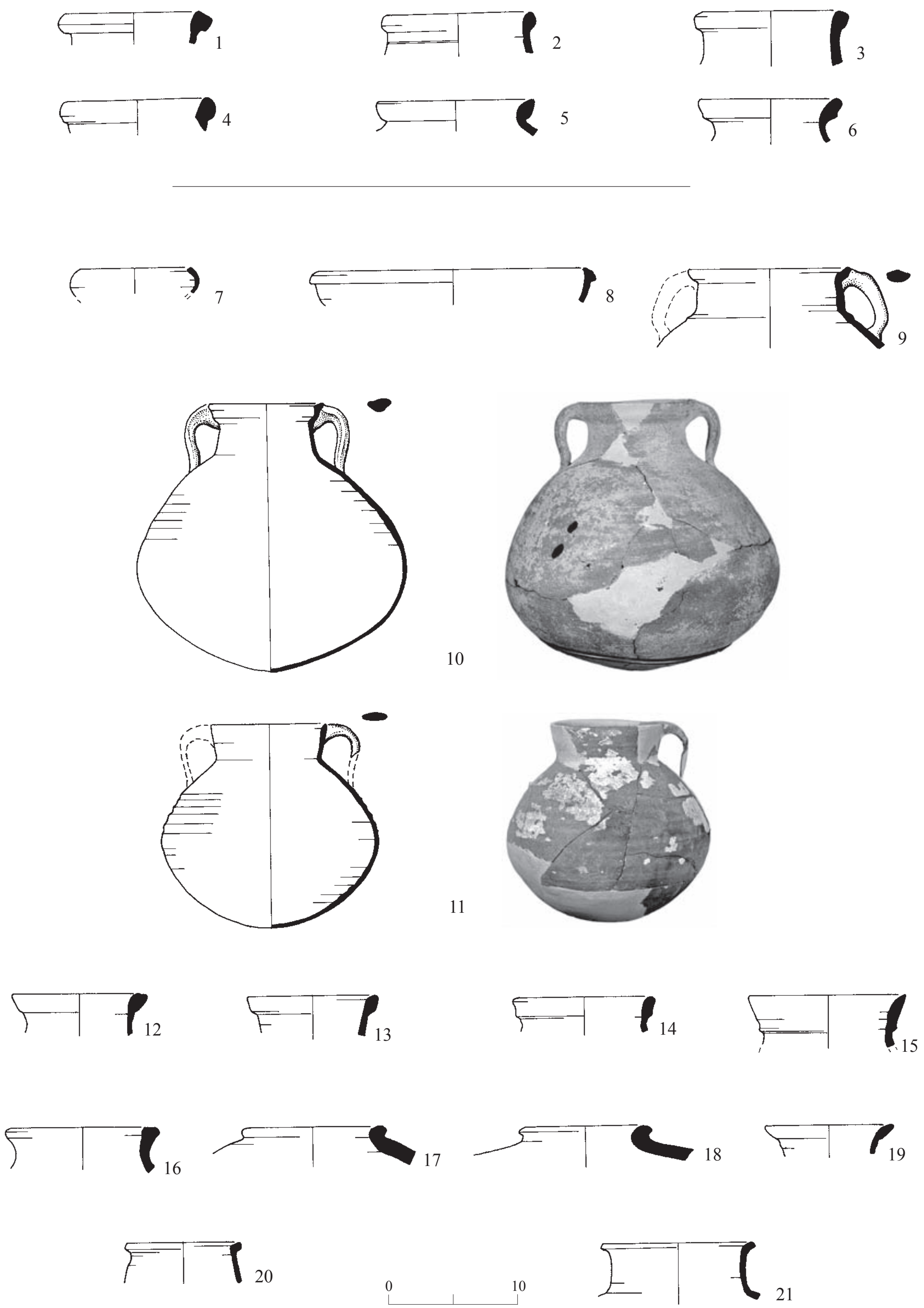

איור 26. כלי חרס ממקווה 923.

איור 26

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור
1	קנקן	923	8602-18	חרס ירקרק 2.5Y7/3, חסמים לבנים וחומים גדולים
2	קנקן	923	8650-8	חרס ורדרד 5YR7/4, חסמים קטנים לבנים רבים מאוד
3	קנקן	923	8602-16	חרס צהבהב־אפרפר 10YR7/3, חסמים לבנים וחומים רבים
4	קנקן	923	8625-12	חרס ורדרד 5YR7/4, חסמים לבנים רבים במגוון גדלים
5	קנקן	923	8625-5	חרס ורדרד 5YR7/4, מעט חסמים לבנים
6	קנקן	923	8625-19	חרס ורוד 2.5YR6/4, חסמים לבנים, חומים ואפורים גדולים רבים
7	קערה	923	8625-11	חרס ורדרד 7.5YR7/3, חסמים אפורים קטנים ורבים
8	קערה	923	8650-6	חרס ורוד 5YR7/4, חסמים לבנים וחומים רבים
9	סיר בישול	923	8602-28	חרס חום 5YR5/4, חסמים לבנים קטנים רבים
10	סיר בישול	923	8659	חרס חום כהה 2.5YR4/3
11	סיר בישול	923	8658	חרס חום 2.5YR4/4, חסמים לבנים, צריפה גרועה, שרידי פיח על הדופן
12	קנקן	923	8625-4	חרס ורדרד 5YR7/3, חסמים לבנים, חומים ואפורים קטנים רבים מאוד
13	קנקן	923	8625-7	חרס ירקרק־אפרפר 10YR7/2, חסמים לבנים, אפורים וחומים רבים וגדולים
14	קנקן	923	8518-2	חרס ורוד 5YR7/4, חסמים לבנים רבים מאוד
15	קנקן	923	8625-13	חרס ורדרד 5YR7/4, חסמים לבנים קטנים רבים מאוד ומעט חסמים אפורים וחומים גדולים יותר
16	קנקן	923	8602-8	חרס ורדרד 5YR7/6, חסמים לבנים קטנים וגדולים רבים
17	פערור	923	8626-1	חרס ורדרד בהיר 7.5YR7/2, חסמים אפורים קטנים רבים
18	פערור	923	8925-2	חרס ורדרד 5YR7/6, חסמים לבנים וחומים רבים מאוד
19	פך	923	8518-1	חרס לבנבן־אפרפר 10YR7/4, חסמים לבנים רבים מאוד
20	פך	923	8650-5	חרס אדום 2.5YR5/4, מעט חסמים לבנים
21	פך	923	8625-10	חרס חום 5YR5/3, חסמים לבנים רבים, חומר הדומה לזה של סירי בישול

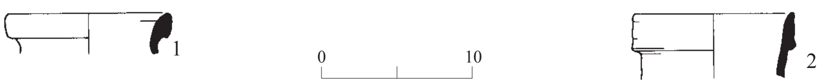

איור 27. כלי חרס מלוקוס 981 במבנה B (מילוי מתחת לרצפת חדר 859).

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור
1	קנקן	981	8809-16	חרס ורדרד 5YR7/4, חסמים חומים רבים ומעט לבנים
2	קנקן	981	8809-6	חרס אפרפר 10YR6/1, חסמים חומים ושחורים גדולים מועטים

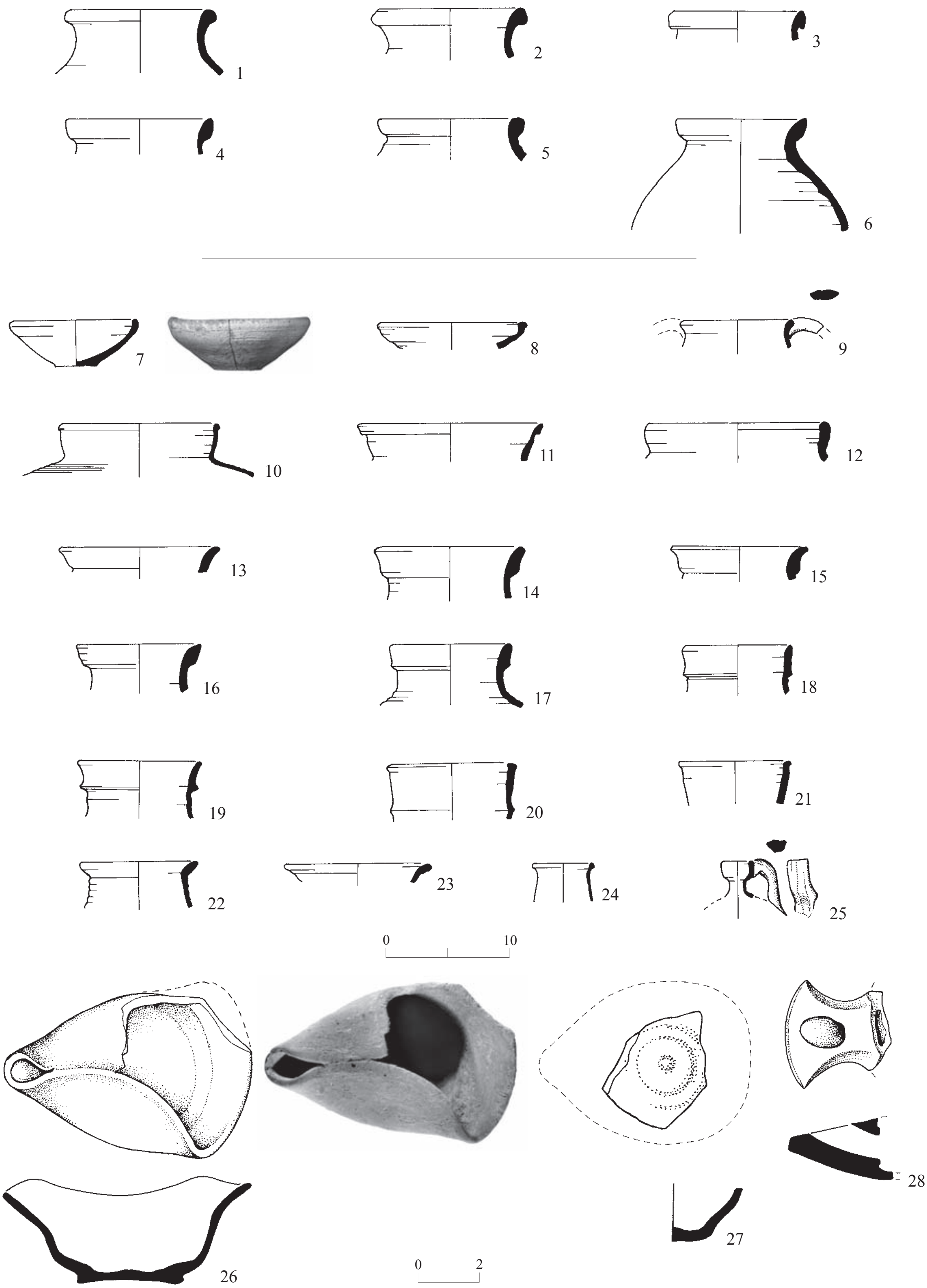

איור 28. כלי חרס מחדרי מבנה B.

איור 28

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור
1	קנקן	941	8644-8	חרס ירקרק 10YR7/4, חסמים לבנים, חומים ואפורים רבים במגוון גדלים
2	קנקן	858	8093-1	חרס לבנבן 10YR8/3, מעט חסמים חומים גדולים
3	קנקן	858	8120-2	חרס ורדרד 7.5YR7/3, חסמים לבנים גדולים
4	קנקן	858	8093-3	חרס ירקרק־אפרפר 10YR7/2, חסמים לבנים וחומים גדולים
5	קנקן	941	8668-2	חרס אפרפר 10YR7/3, חסמים לבנים חומים ואפורים רבים וגדולים מאוד
6	קנקן	858	8337-8	חרס ורוד 5YR7/3, חסמים לבנים קטנים רבים ומעט חסמים חומים גדולים
7	קערה	858	8120-4	חרס ורדרד־לבנבן 5YR8/3, חסמים לבנים קטנים רבים
8	קערה	893	8230-3	חרס ורדרד 7.5YR7/4, חסמים לבנים וחומים קטנים
9	סיר בישול	858	8093-6	חרס אדמדם־כתמתם 2.5YR5/8, חסמים לבנים גדולים רבים
10	סיר בישול	858	8015-1	חרס חום 2.5YR5/6, חסמים לבנים רבים, מעט קוורץ, צריפה גרועה
11	סיר בישול	893	8230-4	חרס חום 5YR5/3, מעט חסמים לבנים
12	קנקן	858	8225-2	חרס אדום 2.5YR5/4
13	קנקן	858	8337-1	חרס ורדרד־חום 5YR6/3, חסמים לבנים וחומים גדולים מאוד
14	קנקן	858	8093-2	חרס ורדרד 5YR7/6
15	קנקן	893	8815-2	חרס אדמדם 2.5YR5/4, חסמים לבנים וחומים קטנים
16	קנקן	893	8815-9	חרס ורדרד 7.5YR7/2, חסמים לבנים
17	קנקן	858	8337-3	חרס ורדרד 5YR6/6, חסמים רבים לבנים, חומים ואפורים במגוון גדלים, סימני אבניים עדינים, צריפה גרועה, חרירים קטנים ורבים היוצרים מרקם מחוספס
18	קנקן	858	8337-7	חרס ורדרד 7.5YR7/4, חסמים שרובם לבנים וחומים ומקצתם אפורים
19	קנקן	858	8120-8	חרס ירקרק 2.5Y7/3, מעט חסמים לבנים וחומים
20	קנקן	893	8815-7	חרס ורדרד 5YR7/4, חסמים לבנים קטנים רבים מאוד
21	קנקן	893	8815-4	חרס ורדרד־כתמתם 5YR6/6, חסמים לבנים ושחורים רבים
22	פך	941	8668-1	חרס ורדרד 5YR6/6, חסמים לבנים וחומים רבים
23	פך	893	8815-8	חרס ורדרד 5YR7/3, חסמים לבנים
24	פך	858	8120-9	חרס חום 5YR5/4, חסמים לבנים קטנים
25	פכית	858	8530-3	חרס ורדרד 5YR7/4, חסמים לבנים ואפורים קטנים רבים מאוד, צריפה גרועה עד לגוון ירקרק
26	נר	858	8343	חרס כתמתם 5YR6/6, חסמים לבנים וחומים מעטים
27	נר	941	8661	חרס חום־כתמתם 7.5YR7/4, חסמים לבנים קטנים. שרידי פיח על השפה
28	נר	941	8082	חרס ורדרד־כתמתם 5YR6/6, מפולם היטב, מעט חסמים לבנים וחומים, שרידי חיפוי אדום על הבסיס

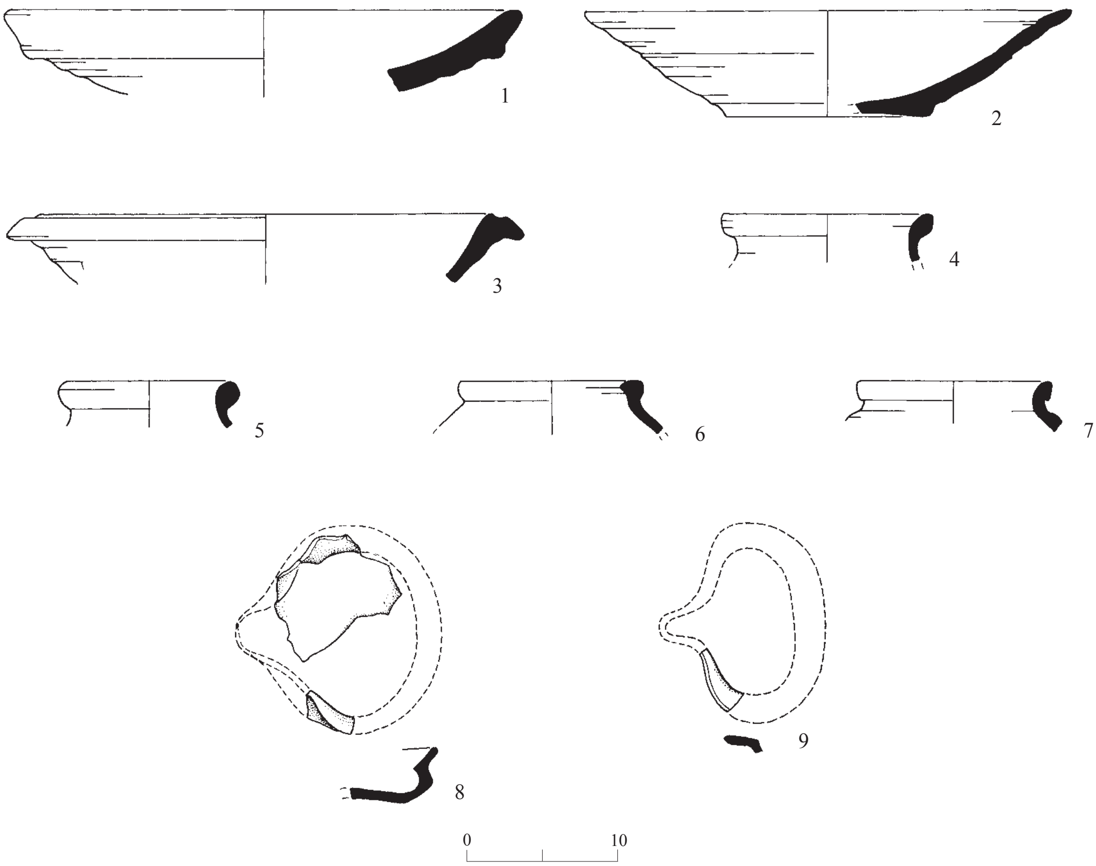

איור 29. כלי חרס ממבנה C: התקופות הפרסית וההלניסטית הקדומה.

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור
1	קערה	905	8496-7	חרס צהבהב־אפרפר 10YR7/4, חסמים לבנים, חומים ואפורים במגוון גדלים
2	קערה	905	8327-10	חרס ירקרק 10YR7/4, מעט חסמים לבנים
3	קערה	901	8328-8	חרס ורוד 5YR6/4, חסמים חומים, לבנים ואפורים גדולים מאוד וחסמים חומים קטנים רבים מאוד
4	קנקן	905	8496-4	חרס ורדרד 5YR7/3, חסמים לבנים וחומים רבים ומגוון גדלים
5	קנקן	901	8328-4	חרס ורוד 5YR7/4, חסמים לבנים קטנים רבים מאוד
6	קנקן	905	8496-6	חרס ורדרד 5YR 7/6, חסמים חומים רבים במגוון גדלים
7	קנקן	907	8342-2	חרס צהבהב 10YR8/3, חסמים לבנים וחומים מעטים. סימני אבניים עדינים
8	נר	907	8480	חרס חום 5YR6/6, חסמים לבנים וחומים, שרידי פיח
9	נר	901	8328-1	חרס לבן 5Y8/1, חסמים לבנים וחומים

נתגלו ברמת הנדיב (Calderon 2000: Pl. IV:72) ובראס א־שיח' (מזור תשנ"ו: איור 4:3). הן מתוארכות למאה הא' לסה"נ.

קדרה (איור 5:35).— לקדרה שפה ישרה ונוטה מעלה בזווית אלכסונית. קדרה דומה נתגלתה ברמת הנדיב, שם היא תוארכה למאות הא'–הב' לסה"נ (Calderon 2000: Pl. III:46).

סירי בישול.— מכלול סירי הבישול גדול ומגוון, וכולל כלים שטווח תאריכיהם רחב. אלה חולקו ל־12 קבוצות, אשר יתוארו להלן מן הקדומה למאוחרת:

1. סירים ששפתם נטויה חוצה ובראשה נמשך רכס פנימי; בסיסם מעוגל (איורים 3:24; 9:26, 10). אחד הסירים (איור 10:26) נתגלה שלם. לסירים אלה טווח תאריכים רחב במיוחד. סיר בישול דומה נתגלה באפולוניה (Fischer and Tal 1999: Fig. 5.13:9) ותוארך שם למן אמצע המאה הד' לפסה"נ עד שלהי המאה הב' לפסה"נ.

2. סיר בישול ששפתו נוטה בחדות מעלה ורכס קל נמשך בתחתית השפה (איור 1:32). כלים דומים תוארכו ביקנעם למאה הב' לפסה"נ (Avissar 1996: Fig. X.3:2).

3. סירי בישול שלהם שפת מדף המשתפלת מעט מטה ומחורצת בעדינות (איורים 6:35; 4:37, 5). סירי בישול דומים נתגלו ברמת הנדיב (Calderon 2000: Pl. I:1; Silberstein 2000: Pl. I:21), שם הם תוארכו למאות הב'–הא' לפסה"נ.

4. סירי בישול ששפתם ישרה, נוטה מעט חוצה עם זיווי חד המלווה ברכס קל בתחתית הצוואר (איור 2:33, 3); לחלקם ידית היוצאת מן השפה. כלים אלה מתוארכים למאות הב'–הא' לפסה"נ, וכמותם נמצאו ביקנעם (Avissar 1996: Fig. X.3:4, 10).

5. סירי בישול שצווארם ישר, נוטה מעט חוצה, ובסיסם מעוגל (איורים 2:25; 11:26; 3:30; 7:35). לסירים אלה שתי ידיות היוצאות מן השפה וסימני האבניים על גופם מודגשים מאוד. שניים מהסירים נמצאו שלמים (איורים 2:25; 11:26). סירי בישול דומים נתגלו בחקל דמא (Ben-Arieh and Cohen-Uzzielli 1996: Fig 4.1:5), ביריחו (בר־נתן תשנ"ד: לוחות 1:3; 1:7) ובבית הקברות של יריחו (Killebrew 1999: Fig. III.58:2), והם מתוארכים למאות הב'–הא' לפסה"נ.

6. סיר בישול ששפתו מעוגלת מעט ונוטה חוצה עם ידיות היוצאות מן השפה, שבתחתיתה נמשך רכס דק (איור 9:28). סיר דומה נמצא ברמת הנדיב ותוארך שם לשלהי המאה הא' לפסה"נ ולמאה הא' לסה"נ (Silberstein 2000: Pl. V:10).

7. סיר בישול שדופנו עבה למדי, שפתו ישרה, ומתחתיה מתחיל צילוע חד המשתרע על פני כל הצוואר והגוף; ידיותיו נמשכות מראש השפה (איור 4:38). סיר בישול דומה, המתוארך לשלהי המאה הא' לפסה"נ עד אמצע המאה הא' לסה"נ, נתגלה ברמת הנדיב (Silberstein 2000: Pl. V:14).

8. סיר בישול שצווארו מעוגל מעט חוצה, ומתחת לשפתו נמשך רכס הנוטה חוצה באזור שממנו יוצאות הידיות (איור 8:35). כלי דומה נתגלה בקבר בהר הצופים (וקסלר־בדולח תשנ"ח: איור 3:37), שם תוארך לשנים 30 לפסה"נ – 70 לסה"נ.

9. סירי בישול שדופנם דקה למדי ושפתם דקה ומשתפלת מעט חוצה ומטה; איכות צריפתם גרועה (איורים 10:28; 11–9:35; 7–5:38; 3:39). לסירים אלה הייתה תפוצה רחבה בכל הארץ, ומשך השימוש בהם היה ארוך: למן המאה הא' לפסה"נ עד ראשית המאה הב' לסה"נ. כלים דומים נתגלו בתל גודד (שגיב, זיסו ואבני תשנ"ח: איור 4:9), ברמת הנדיב (Calderon 2000: Pl. II:33; Silberstein 2000: Pl. V:4, 6), בקבר בהר הצופים (וקסלר־בדולח תשנ"ח: איור 6:37), ביריחו (בר־נתן תשנ"ד: לוח 23:4) ובבית הקברות של יריחו (Killebrew 1999: Fig. III.58:9).

10. סירי בישול מן הטיפוס הנפוץ ביותר במכלול הבנייה: שפתם שטוחה עם רכס קל, הצילוע על גופם בולט מאוד ובסיסם מעוגל (איורים 4:24; 11:28; 4:30, 5; 4:33; 12:35; 6:37). סירי בישול דומים נתגלו במערות קבורה בתל גודד (שגיב, זיסו ואבני תשנ"ח: איור 5:6), בהר הצופים (וקסלר־בדולח תשנ"ח: איור 4:37) וברמת הנדיב (Silberstein 2000: Pl. I:23), ותוארכו למאות הא' לפסה"נ – הב' לסה"נ.

11. סיר בישול ששפתו רבועה מעט ומשתפלת חוצה, ובחלקה הפנימי נמשך חריץ צר ועמוק (איורים 13:35; 4:39). כלים דומים נתגלו בקבר בהר הצופים (וקסלר־בדולח תשנ"ח: איור 14:33) וברמת הנדיב (Calderon 2000: Pl. III:47), ולפיכך תוארכו למאות הא'–הב' לסה"נ.

12. סירי בישול הדומים לקבוצה מס' 4: שפתם ישרה, נוטה מעט חוצה עם זיווי המלווה ברכס קל בתחתית הצוואר (איורים 2:32; 7:37; 8:38; 5:39, 6); לחלקם ידית היוצאת מן השפה. קבוצה זו, המתוארכת למחצית הראשונה של המאה הב' לסה"נ ושכמותה נמצאו ברמת הנדיב (Silberstein

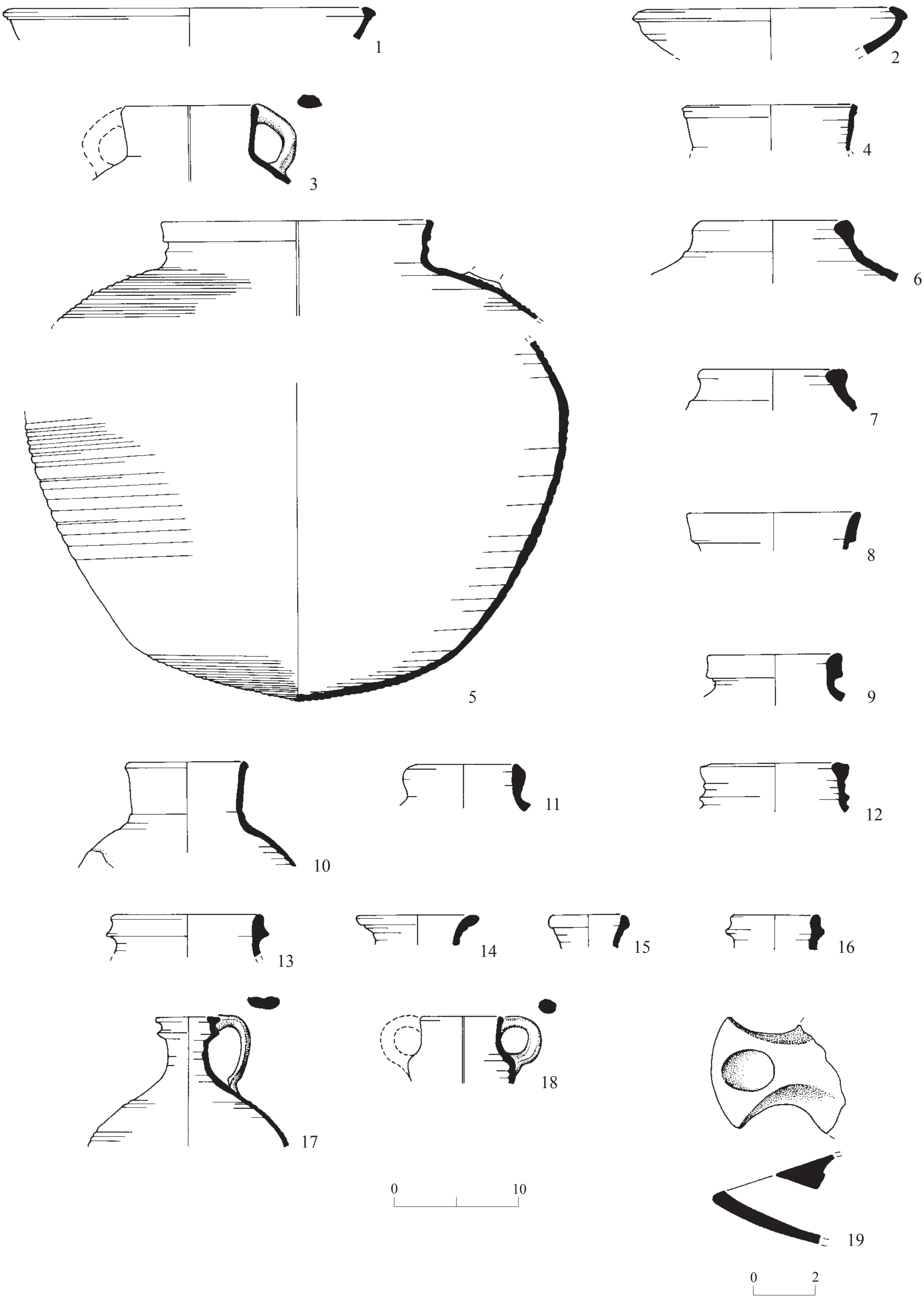

איור 30. כלי חרס ממבנה C: התקופות ההלניסטית המאוחרת והרומית הקדומה.

◄ איור 30

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור
1	קערה	907	8342-13	חרס ורוד 2.5YR6/6, חסמים לבנים, אפורים וחומים קטנים רבים וגדולים מועטים
2	קערה	905	8327-8	חרס אדום 2.5YR5/6, חסמים לבנים וחומים רבים ובמגוון גדלים
3	סיר בישול	901	8328-2	חרס חום 5YR5/4, חסמים אפורים ולבנים קטנים ורבים
4	סיר בישול	907	8489-12	חרס חום 5YR4/3, חסמים לבנים רבים קטנים
5	סיר בישול	907	8511-4	חרס חום 2.5YR5/4, חסמים קטנים מאוד, רבים מהם מקוורץ היוצר מרקם מחוספס
6	קנקן	907	8480-5	חרס ורוד 5YR7/6, חסמים לבנים אפורים וחומים רבים מאוד במגוון גדלים
7	קנקן	905	8456-13	חרס כתמתם 5YR6/8 עד אפור, חסמים חומים ואפורים גדולים ובינוניים רבים, צריפה גרועה
8	קנקן	905	8456-15	חרס צהבהב 2.5Y8/3, חסמים לבנים חומים ואפורים קטנים מאוד
9	קנקן	907	8500	חרס ירקרק 2.5Y7/3, חסמים לבנים וחומים מעטים, סימני אבניים עדינים
10	קנקן	907	8454-9	חרס ורוד 5YR7/4, חסמים לבנים קטנים רבים מאוד
11	קנקן	905	8327-3	חרס ורדרד־כתום 5YR6/6, חסמים לבנים קטנים וגדולים רבים
12	קנקן	907	8342-1	חרס חום 7.5YR6/3, חסמים לבנים רבים במגוון גדלים
13	קנקן	905	8496-8	חרס ורדרד 5YR7/6, חסמים לבנים קטנים רבים מאוד ומעט חסמים חומים גדולים
14	פך	905	8456-19	חרס לבנבן־אפרפר 2.5Y7/2, מעט חסמים לבנים גדולים
15	פך	905	8327-4	חרס ורוד 7.5YR7/4, חסמים לבנים קטנים רבים מאוד ומעט חסמים אפורים וחומים גדולים יותר
16	פך	907	8480-4	חרס ורדרד 7.5YR7/6, חסמים רבים מאוד במגוון גדלים, רובם אפורים וחומים ומקצתם לבנים, צריפה גרועה
17	פך	860	8749	חרס חום 5YR5/6, פטינה אפורה דקיקה
18	קנקנית	905	8483-2	חרס ורדרד 5YR7/3, חסמים לבנים קטנים רבים מאוד
19	נר	907	8492	חרס חום־כתמתם 7.5YR7/6

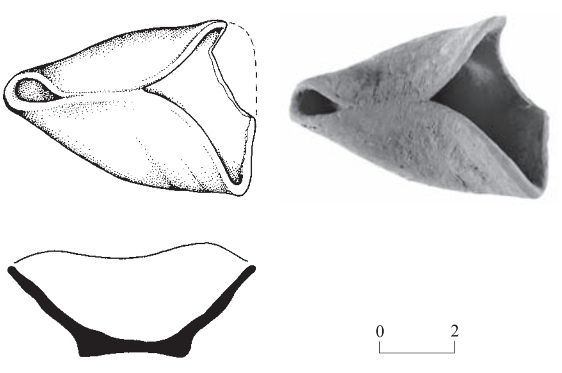

איור 31. נר ממבנה A2.

לוקוס	סל	תיאור
929	8232	חרס ורדרד 5YR6/6, מעט חסמים חומים, צריפה גרועה

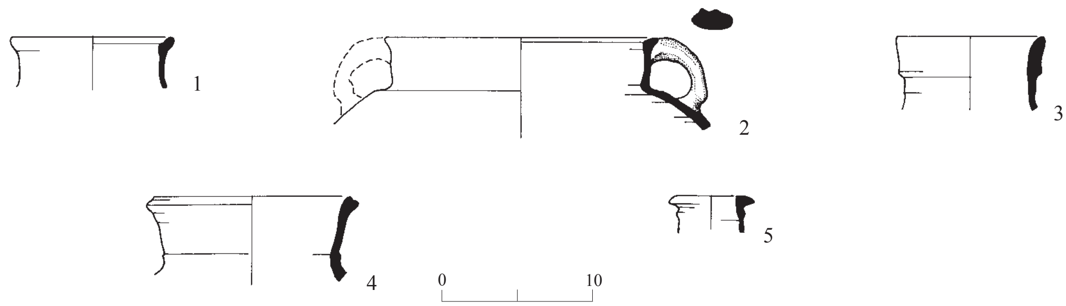

איור 32. כלי חרס מחדר 960 במבנה D.

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור
1	סיר בישול	960	8784-13(?)	חרס חום־כתמתם 5YR5/6, ליבה כהה, חסמים לבנים
2	סיר בישול	960	8784-1	חרס אדום 2.5YR5/6, חסמים לבנים, חומים ואפורים קטנים
3	קנקן	960	8720-2	חרס ורוד 5YR6/4, חסמים לבנים גדולים מאוד היוצרים מרקם גס, צריפה גרועה
4	קנקן	960	8720-1	חרס אדום־חום 5YR5/6, מעט חסמים לבנים גדולים, צריפה גרועה
5	פך	960	8699-2	חרס חום־ורוד 2.5YR6/6, חסמים לבנים וחומים רבים

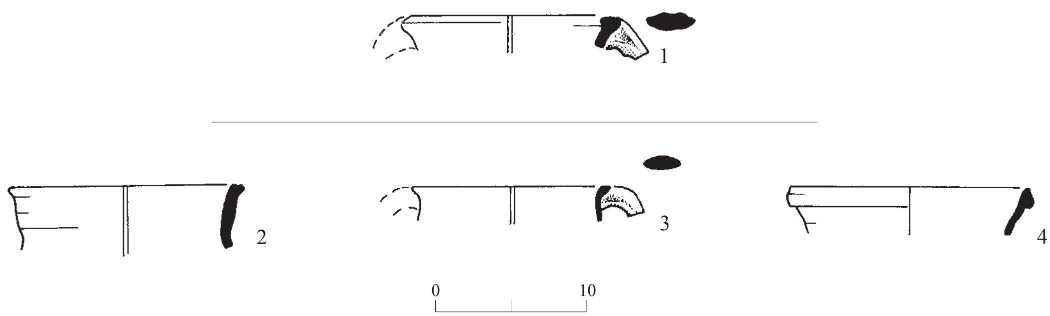

איור 33. כלי חרס מלוקוסים 2301 ו־2304 במבנה E (מילויים מתחת לרצפות בחדרים 1021 ו־1016 בהתאמה).

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור
1	סיר בישול	2304	15004-2	חרס חום 5YR5/6, חסמים לבנים ואפורים רבים
2	סיר בישול	2301	15001	חרס חום 5YR5/6, חסמים חומים קטנים
3	סיר בישול	2304	15004-3	חרס חום 5YR4/3, חסמים לבנים וחומים קטנים
4	סיר בישול	2304	15004-1	חרס אדום־חום 2.5YR4/6, חסמים לבנים ומעט קוורץ

2000: Pl. V:16, 17), היא ההתפתחות המאוחרת של קבוצה מס׳ 4.

קנקנים.— נמצאה כמות רבה של שברי קנקנים, שזמנם למן המאה הג׳ לפסה״נ עד המאה הב׳ לסה״נ. אלה חולקו ל־16 קבוצות, אשר יתוארו להלן מן הקדומה למאוחרת:

1. קנקן ששפתו משתפלת כלפי פנים וצווארו קצר (איור 12:28). קנקן דומה, המתוארך למאות הג׳–הב׳ לפסה״נ, נתגלה באפולוניה (Fischer and Tal 1999: Fig. 5.15:4).

2. קנקן גס ששפתו משתפלת חוצה ועליה רכס; חלקה התחתון של השפה מעובה וחתכה רבוע (איור 14:35); הקנקן נצרף באיכות נמוכה. קנקן דומה נתגלה באפולוניה, שם תוארך למאה הב׳ לפסה״נ (Fischer and Tal 1999: Fig. 5.15:12).

3. קנקנים ששפתם מעובה, מתעגלת פנימה ורכס נמשך במרכז צווארם (איורים 6:30, 7; 15:35). קנקנים אלה תוארכו ברמת הנדיב למן המאה הב׳ לפסה״נ עד סוף התקופה החשמונאית (אמצע המאה הא׳ לפסה״נ; Silberstein 2000: Pl. I:10).

4. קנקנים ששפתם, המחוברת לגוף, מעובה, נוטה מעט חוצה, עם רכסים הנמשכים עליה או מתחתיה (איורים 12:26–14; 13:28–16; 16:35–19). קנקנים אלה נפוצים מאוד בכל רחבי הארץ, למשל באפולוניה (Fischer and Tal 1999: Fig. 5.15:6, 9), ברמת הנדיב (Silberstein 2000: Pl. I:12) וביריחו (בר־נתן תשנ״ד: לוח 1:1). קנקנים אלה מתוארכים למן ראשית המאה הב׳ לפסה״נ עד סוף התקופה החשמונאית (אמצע המאה הא׳ לפסה״נ).

5. קנקנים שלשפתם המקופלת חוצה חתך אנכי; בתחתית השפה נמשך רכס שטוח, המפריד בינה לבין צוואר הכלי, ורכס נוסף נמשך בבסיס הצוואר (איורים 2:27; 17:28, 18; 8:30, 9; 3:32; 20:35, 21; 9:38). קנקנים מטיפוס זה, ששכיחותו באתר גבוהה מאוד, נפוצים בכל רחבי הארץ, למשל ברמת הנדיב (Silberstein 2000: Pl. I:13–15), ביקנעם (Avissar 1996: Fig. X.6:5) ובבית הקברות של יריחו (Killebrew 1999: Fig. III.63:1). בכל האתרים הללו תוארכו הקנקנים לתקופה החשמונאית (המאות הב׳–הא׳ לפסה״נ).

6. קנקנים ששפתם מקופלת ונוטה בחדות חוצה, ורכס בולט נמשך בתחתיתה (איורים 15:26; 19:28; 1:36, 2). קנקנים דומים נתגלו בגזר (Gitin 1990: Pl. 34:17–22) וברמת הנדיב (Silberstein 2000: Pl. III:27), ותאריכם המאות הב׳–הא׳ לפסה״נ.

7. קנקן שעל שפתו המשתפלת חוצה נמשך רכס, וצווארו נוטה מעט חוצה עם רכס בתחתיתו (איור 22:35). קנקן דומה נתגלה בהרודיון, שם תוארך למאות הב׳–הא׳ לפסה״נ (Loffreda 1996:25–30, Group 1).

8. קנקן ששפתו עגלגלה, משתפלת חוצה; חלקו התחתון של הצוואר ישר וחלקו העליון נוטה חוצה עם רכס בקו החיבור שבין שני חלקי הצוואר (איור 23:35). קנקן דומה נמצא ברמת הנדיב, שם תוארך לתקופה החשמונאית (המאות הב׳–הא׳ לפסה״נ; Silberstein 2000: Pl. I:19).

9. קנקן ששפתו ישרה, צווארו נוטה בחדות חוצה, ולו שתי ידיות היוצאות מן השפה (איור 3:36). קנקנים דומים תוארכו ביריחו ובחקל דמא לתקופה החשמונאית (בר־נתן תשנ״ד: לוחות 3:3; 7:4; 8:4, 6; Ben-Arieh and Cohen-Uzzielli 1996: Fig. 4.1:4), אך ברמת הנדיב הם תוארכו למן שלהי המאה הא׳ לפסה״נ עד המאה הב׳ לסה״נ (Calderon 2000. Pl. II:31).

10. קנקנים ששפתם נוטה חוצה ובמרכזה נמשך חריץ או רכס רחב; בבסיס הצוואר נמשך רכס בולט (איורים 20:28, 21; 4:32; 4:36–10; 10:38, 11). הקנקנים בקבוצה זו, השכיחה ביותר במכלול הבנייה, נפוצים בכל רחבי הארץ. בירושלים — בחקל דמא (Ben-Arieh and Cohen-Uzzielli 1996: Fig. 4.5:1) ובהר הצופים (וקסלר־בדולח תשנ״ח: איור 3:36) — וכן ביריחו (בר־נתן תשנ״ד: איור 1:4–6) ובבית הקברות של יריחו (Killebrew 1999: Fig. III.63:5, 6) מתוארכים קנקנים אלה למאות הא׳ לפסה״נ — הא׳ לסה״נ.

11. קנקן שדופנו דקה ושפתו מחורצת בעדינות בחלקה העליון (איור 12:38). קנקן דומה נתגלה בחקל דמא, ותוארך שם לשנים 30 לפסה״נ — 70 לסה״נ (Ben-Arieh and Cohen-Uzzielli 1996: Fig. 4.5:12).

12. קנקנים ששפתם מקופלת מעט חוצה וצווארם ארוך למדי ונוטה חוצה (איורים 16:26; 10:30; 11:36–13). קנקנים דומים נתגלו בתל גודד (שגיב, זיסו ואבני תשנ״ח: איור 5:4), ברמת הנדיב (Calderon 2000: Pl. I:2, 24; Silberstein 2000: Pl. I:17, 18, 20), בקבר בהר הצופים (וקסלר־בדולח תשנ״ח: איור 4:35), ביריחו (בר־נתן תשנ״ד: לוח 5:9) ובבית הקברות של יריחו (Killebrew 1999: Fig. III.64:4). בכל האתרים הללו תוארכו הקנקנים למאות הא׳ לפסה״נ – הב׳ לסה״נ.

איור 34. כלי חרס ממבנה E: התקופות הפרסית וההלניסטית הקדומה.

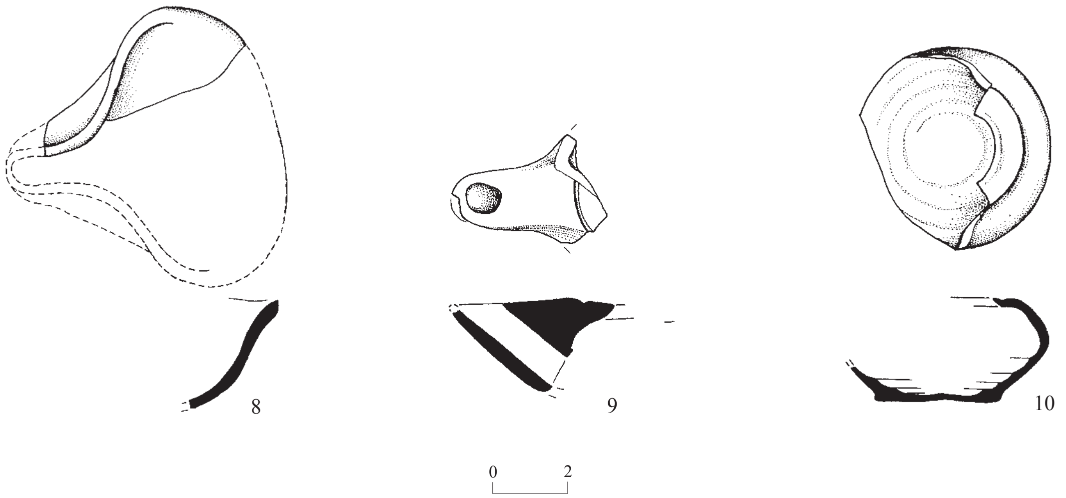

איור 34. (המשך).

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור
1	מורטריום	969	8755-6	חרס ורוד 5YR7/4, חסמים לבנים, אפורים וחומים בינוניים רבים
2	קערה	881	8182-4	חרס ירקרק 2.5Y7/2, חסמים לבנים ואפורים
3	קערה	1021	8897-2	חרס ירקרק־אפרפר 10YR7/3, חסמים לבנים, חומים ואפורים רבים
4	קנקן	968	8754-8	חרס ורוד 2.5YR6/4, מעט חסמים לבנים
5	קנקן	970	8776-5	חרס ירקרק 2.5Y7/3, חסמים לבנים ואפורים בינוניים
6	קנקן	968	8785-1	חרס ירקרק־צהבהב 10YR7/4, חסמים גדולים רבים חומים, לבנים ושחורים, צריפה גרועה מאוד
7	פך	966	8742-8	חרס אדום 2.5YR5/4, חסמים לבנים קטנים
8	נר	970	8832	חרס ורוד 5YR7/6, חסמים לבנים
9	נר	869	8463	חרס וורדרד 7.5YR7/4, חסמים חומים קטנים מאוד
10	נר	1021	8912	חרס כתמתם 5YR7/6, חסמים לבנים קטנים רבים מאוד

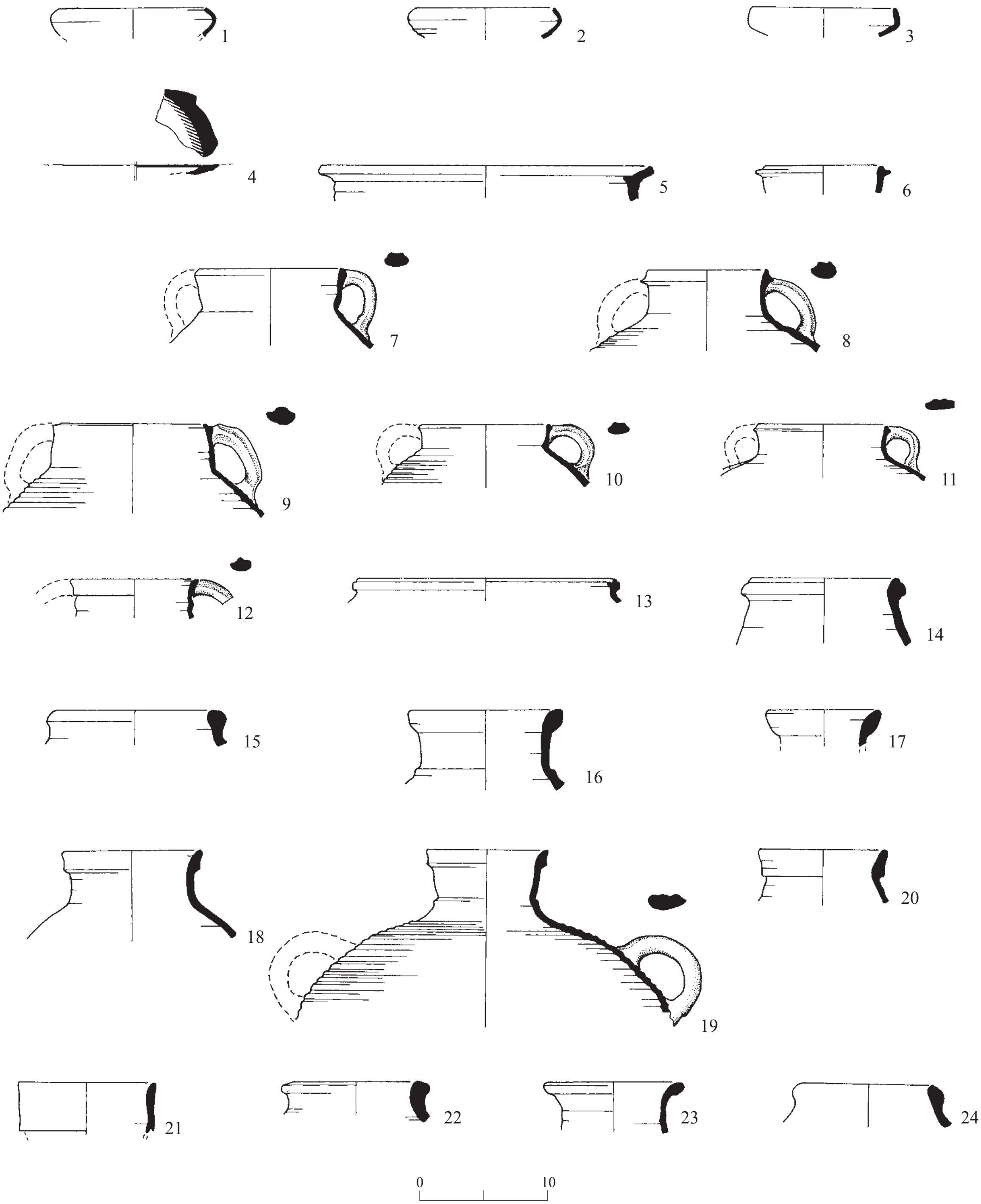

איור 35. כלי חרס ממבנה E: התקופות ההלניסטית המאוחרת והרומית הקדומה.

◀ איור 35

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור
1	קערה	966	8727-16	חרס חום־אפור כהה 5YR4/2, חסמים לבנים
2	קערה	966	8810-4	חרס חום כהה־אפור 5YR4/2, חסמים לבנים רבים
3	קערה	966	8727-12	חרס חום 5YR5/6, חסמים לבנים קטנים רבים מאוד
4	קערה	881	8201-1	חרס ורדרד־אפרפר 7.5YR7/3, חסמים לבנים, חומים ואפורים קטנים רבים
5	קדרה	869	8269-5	חרס ורוד 7.5YR7/3, מפולם היטב, צבע אדום־כתום, שוליים בצבע חום־בורדו
6	סיר בישול	966	8810-3	חרס חום 5YR5/4, חסמים לבנים קטנים רבים מאוד, חומר דומה לזה של סירי בישול
7	סיר בישול	869	8358-2	חרס חום־כתמתם 2.5YR5/8, חסמים לבנים ואפורים קטנים רבים
8	סיר בישול	1021	8897-1	חרס חום כהה 5YR4/3
9	סיר בישול	969	10020-1	חרס אדום־חום 2.5YR5/8, חסמים שחורים רבים וקטנים
10	סיר בישול	966	8810-5	חרס אדום 2.5YR5/6, חסמים לבנים ושחורים קטנים רבים
11	סיר בישול	869	8216-1	חרס אדום 10R5/6, מפולם היטב, חסמים לבנים
12	סיר בישול	966	8742-2	חרס אדום 5YR5/6, חסמים חומים ושחורים קטנים רבים
13	סיר בישול	966	8810-2	חרס חום 5YR5/4, חסמים קטנים לבנים רבים מאוד
14	קנקן	968	8733-15	חרס ורוד־כתמתם 5YR6/6, חסמים לבנים, חומים ואפורים גדולים, צריפה גרועה, כלי גס
15	קנקן	968	8754-6	חרס אפור 10YR7/3, חסמים רבים לבנים, אפורים וחומים במגוון גדלים
16	קנקן	970	8844-1	חרס לבנבן 10YR8/3, חסמים לבנים חומים ואפורים גדולים
17	קנקן	881	8182-1	חרס ורוד 7.5YR7/4, חסמים לבנים חומים ואפורים רבים מאוד ובמגוון גדלים
18	קנקן	969	10011-4	חרס חום ורדרד 7.5YR6/4, חסמים לבנים קטנים רבים מאוד
19	קנקן	974	8759-9	חרס ורדרד־לבנבן 10YR8/3, מעט חסמים לבנים
20	קנקן	969	8708-1	חרס ורדרד 5YR7/6, חסמים לבנים רבים מאוד ובמגוון גדלים
21	קנקן	1021	8897-3	חרס ורוד 7.5YR7/4, חסמים לבנים קטנים רבים מאוד
22	קנקן	968	8754-3	חרס ורדרד 5YR7/6, חסמים שחורים, לבנים וחומים
23	קנקן	869	8269-2	חרס ורדרד־צהבהב 7.5YR8/4, מעט חסמים לבנים, חומים ואפורים בינוניים
24	קנקן	970	8843-2	חרס ורוד 5YR6/6, חסמים לבנים וחומים רבים

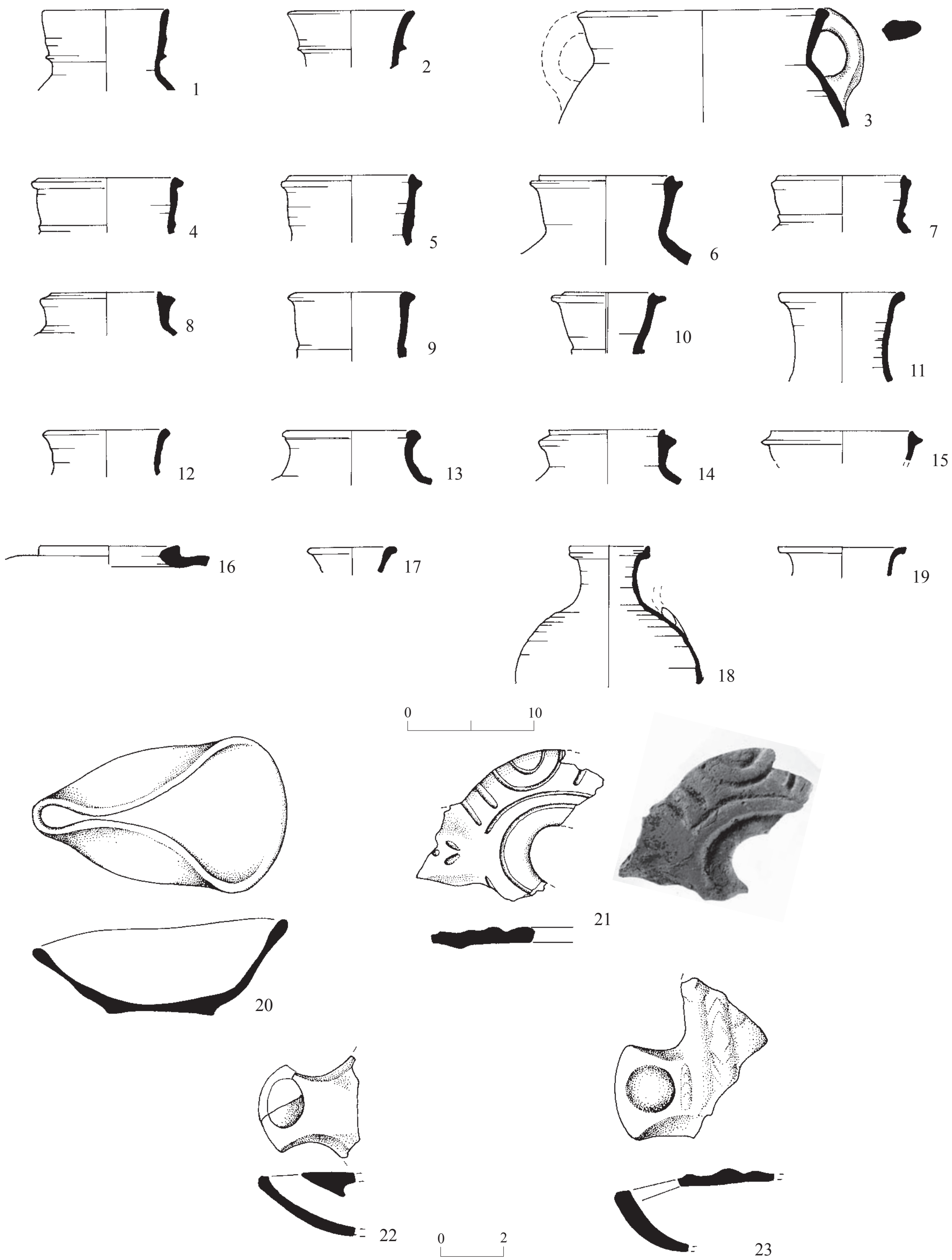

איור 36. כלי חרס ממבנה E: התקופות ההלניסטית המאוחרת והרומית הקדומה.

איור 36

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור
1	קנקן	969	10020-2	חרס אדמדם 7.5YR7/4 עד אפור, חסמים לבנים רבים, צריפה לא אחידה
2	קנקן	1021	8909-8	חרס ורוד 5YR6/6, חסמים לבנים במגוון גדלים, מעט חסמים חומים
3	קנקן	1021	8857-11	חרס חום 5YR5/6, חסמים לבנים ואפורים מעטים וגדולים
4	קנקן	869	8269-4	חרס חום־אדום 5YR5/6, הרבה חסמים חומים ומעט חסמים לבנים
5	קנקן	881	8201-5	חרס חום 7.5YR5/3
6	קנקן	1021	8857-10	חרס חום 7.5YR6/6, חסמים חומים קטנים רבים
7	קנקן	966	8727-10	חרס חום 7.5YR6/4, חסמים לבנים, צריפה גרועה, שאריות חומר דבוקות לכלי
8	קנקן	869	8269-6	חרס ורוד 5YR7/4, חסמים לבנים וחומים רבים
9	קנקן	966	8810-1	חרס ורדרד 5YR7/4, חסמים חומים קטנים רבים מאוד ומעט יותר לבנים ואפורים
10	קנקן	969	8755-5	חרס ורוד 5YR7/6, גריסים לבנים וחומים גדולים, חרירים היוצרים מרקם מחוספס
11	קנקן	881	8201-9	חרס ורדרד־אפרפר 10YR7/4, חסמים אפורים ולבנים, סימני אבניים עדינים
12	קנקן	1021	8909-3	חרס חום 2.5YR4/3, חסמים לבנים ושחורים רבים
13	קנקן	969	8774-2	חרס אפרפר 10YR7/2, חסמים לבנים, חומים ואפורים גדולים וקטנים רבים
14	קנקן	869	8258-1	חרס חום־כתום 2.5YR5/6, חסמים לבנים
15	קנקן	869	8170-6	חרס חום אדום 2.5YR5/4, חסמים לבנים רבים במגוון גדלים
16	פערור	968	8775-4	חרס חום־כתמתם 5YR6/6, חסמים לבנים וחומים קטנים ורבים
17	פך	968	8754-5	חרס ורדרד 5YR7/3, מעט חסמים אפורים
18	פך	1021	8874-5	חרס חום 7.5YR6/4, מעט חסמים לבנים גדולים וחסמים קטנים רבים
19	פך	968	8733-16	חרס חום כהה 5YR4/2, חומר דומה לזה של סירי בישול
20	נר	970	8848	חרס אדום 10YR5/6, חסמים לבנים קטנים רבים מאוד
21	נר	966	8727-2	חרס ורדרד 7.5YR7/4, שרידי צבע וחיפוי אדום
22	נר	969	8752	חרס חום 2.5YR6/4, חסמים לבנים קטנים רבים, שרידי פיח
23	נר	966	8742	חרס ירקרק־אפרפר 10YR6/2, חסמים לבנים ואפורים רבים מאוד

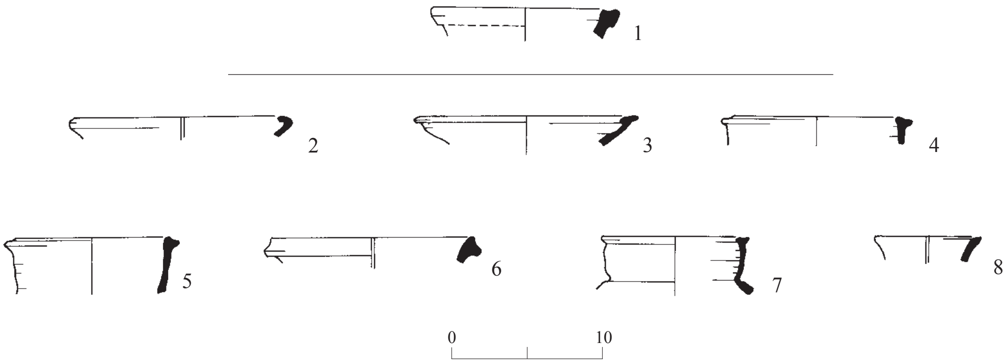

איור 37. כלי חרס מלוקוסים 2303, 2305 ו־2309 במבנה G (מילויים מתחת לרצפות בחדרים 1024, 1025 ו־1029).

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור
1	קנקן	2305	15005-2	חרס אפור 10YR5/1, חסמים לבנים ואפורים בינוניים רבים
2	קערה	2303	15003-2	חרס ורוד 5YR6/6, הרבה חסמים לבנים וחומים קטנים
3	קערה	2309	15009-3	חרס אפור 10YR7/1, חסמים לבנים, חומים ואפורים גדולים וקטנים
4	סיר בישול	2309	15009-4	חרס חום־כתום 5YR5/8, חסמים לבנים, חומים ואפורים קטנים מאוד
5	סיר בישול	2309	15009-1	חרס חום 5YR4/2, חסמים לבנים ואפורים בינוניים רבים מאוד
6	סיר בישול	2305	15005-1	חרס כתמתם 5YR6/8, חסמים לבנים וחומים רבים
7	סיר בישול	2309	15009-2	חרס חום 5YR4/3, מעט קוורץ
8	פך	2303	15003-1	חרס לבנבן 5YR8/1, חסמים אפורים רבים

איור 38 ◄

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור
1	קערה	1025	8885-6	חרס חום כהה 5YR4/2, חסמים לבנים
2	קערה	1029	8894-8	חרס אדמדם־חום 2.5YR5/6, מפולם היטב
3	קערה	1029	8834-22	חרס חום 2.5YR4/4, מעט חסמים לבנים
4	סיר בישול	1029	8494-23	חרס אדום 2.5YR5/6
5	סיר בישול	1029	8986	חרס חום־אדמדם 5YR5/6, מעט חסמים לבנים
6	סיר בישול	1029	8901-3	חרס חום 5YR5/3, מעט חסמים לבנים
7	סיר בישול	1025	8893-5	חרס אדום־חום 5YR5/6, חסמים שחורים
8	סיר בישול	1029	8905-6	חרס חום 5YR4/6, מעט חסמים לבנים
9	קנקן	1025	8879-6	חרס חום 5YR5/6
10	קנקן	1029	8894-5	חרס ורדרד 5YR6/4, הרבה חסמים לבנים, אפורים וחומים קטנים מאוד
11	קנקן	1024	8886	חרס ורדרד 5YR7/4, מעט חסמים לבנים, אפורים וחומים
12	קנקן	1029	8894-6	חרס חום 5YR5/3
13	נר	1029	8937-2	חרס אדום 2.5YR5/6, חסמים לבנים קטנים רבים מאוד
14	נר	1029	8937-1	חרס כתמתם 5YR7/6, חסמים לבנים קטנים

איור 38. כלי חרס משכבת השרפה בחדרים 1024, 1025 ו־1029 במבנה G.

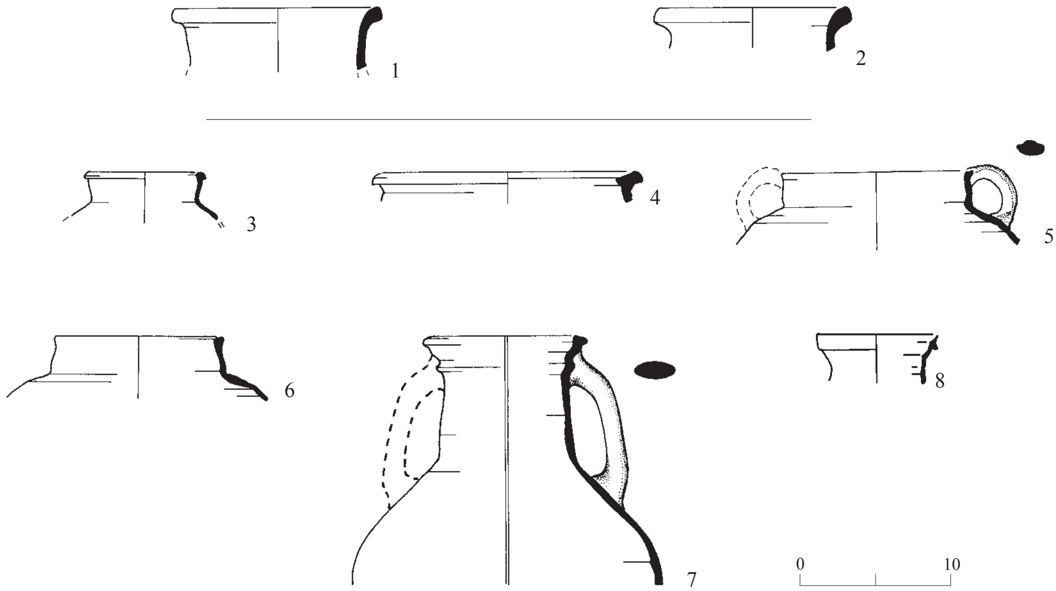

איור 39. כלי חרס מן הסמטה מדרום למבנה H.

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור
1	קנקן	1000	8513-10	חרס אפור 10YR6/2, חסמים לבנים, חומים ואפורים במגוון גדלים
2	קנקן	1002	8892-8	חרס צהבהב־ורדרד 10YR7/3, חסמים לבנים, חומים ואפורים גדולים וקטנים רבים מאוד
3	סיר בישול	1002	10001-1	חרס חום־צהבהב 10YR5/4, חסמים שחורים, חומים ולבנים רבים מאוד
4	סיר בישול	1002	10001-3	חרס חום כהה 5YR4/3, חסמים לבנים ואפורים
5	סיר בישול	1002	8547-3	חרס אדום 10YR5/6, חסמים לבנים
6	סיר בישול	1002	8547-2	חרס אדום 2.5YR5/8, חסמים חומים רבים, וכן שברי קוורץ רבים
7	אמפורה	1002	8898	חרס חום־כתום 2.5YR5/6, חסמים לבנים
8	פך	1000	8549-2	חרס אדום 2.5YR5/4

13. קנקנים ששפתם מתעגלת ונוטה מעט פנימה, וצווארם קצר ונוטה מעט מטה (איורים 11:30 ; 24:35). קנקנים דומים נתגלו ברמת הנדיב, שם הם תוארכו למאות הא׳–הב׳ לסה״נ (Calderon 2000: Pl. I:20).

14. קנקן שלשפתו המעובה חתך משולש וסדרה של רכסים שטוחים ובולטים הנמשכים מתחת לשפה (איור 12:30). קנקן דומה, המתוארך למאות הא׳–הב׳ לסה״נ, נתגלה ברמת הנדיב (Calderon 2000: Pl. I:25).

15. קנקן ששפתו קעורה חוצה ומטה, שרכס בולט בתחתיתו (איורים 13:30 ; 14:36, 15). טיפוס דומה נתגלה בגבעה הצרפתית, שם תוארך לראשית המאה הב׳ לסה״נ (Strange 1975: Fig. 19:3).

16. אמפורה ששפתה נוטה מעט חוצה, וחלקה העליון בולט מעט חוצה ונושא שני רכסים: האחד בולט והשני מוחלק (איור 7:39). הכלי דומה לאמפורות המיובאות שנמצאו ברמת הנדיב ואשר תוארכו למאה הא׳ לפסה״נ (Silberstein 2000: Pl. X:13), אך אין ספק כי זהו כלי מקומי.

פערורים (איורים 5:24 ; 17:26, 18 ; 16:36).— לרוב הפערורים שפה שטוחה הנוטה חוצה ומעט מעלה ודופן עבה למדי. לכלי שבאיור 5:24 שפה נוטה פנימה ודופן דקה. כלים משני הטיפוסים נתגלו ברמת הנדיב (Silberstein 2000: Fig. I, Pls. I:4; II:3, 4), שם הם תוארכו לתקופה החשמונאית.

פכים.— מכלול הפכים גדול ומגוון, וכולל כלים שטווח תאריכיהם למן המאה הב׳ לפסה״נ עד המאה הא׳ לסה״נ. אלה חולקו לשמונה קבוצות, אשר יתוארו להלן מן הקדומה למאוחרת:

1. פכים ששפתם מחודדת ומשתפלת חוצה ומעלה (איורים 19:26 ; 22:28). לפי זילברשטיין (Silberstein 2000: Pl. III:8), פכים אלה, שכמותם נמצאו ברמת הנדיב, אופייניים לצפון הארץ ואינם קיימים ביהודה. אולם, נראה כי תפוצתם רחבה יותר מכפי שנטען. כלים דומים נתגלו באפולוניה (Fischer and Tal 1999: Fig. 5.15:8), ביקנעם (Avissar 1996: Fig. X.7:5) וביריחו (בר־נתן תשנ״ד: לוח 1:8). הפכים מתוארכים באתרים אלה לשלהי המאה הב׳ לפסה״נ; ביקנעם הם תוארכו לשנים 140–100 לפסה״נ.

2. פכים מטיפוס דומה למס׳ 1, אך מאוחר יותר: הדופן דקה למדי והשפה מעובה ומשתפלת חוצה ומעלה (איורים 23:28 ; 14:30 ; 17:36 ; 8:37). ברמת הנדיב תוארך פך מטיפוס זה למאות הא׳ לפסה״נ – הא׳ לסה״נ (Silberstein 2000: Pl. III:10).

3. פכים שצווארם ישר ונוטה פנימה (איורים 20:26 ; 24:28). לפך שבאיור 20:26 שפה ישרה, הנוטה חוצה ומעלה, ואילו לזה שבאיור 24:28 שפה עגלגלה מעט. כלי דומה נתגלה ברמת הנדיב, שם תוארך למאות הא׳ לפסה״נ – הא׳ לסה״נ (Silberstein 2000: Pl. III:18). ביריחו תוארכו כלים אלה לתקופה החשמונאית (בר־נתן תשנ״ד: לוח 6:2).

4. פכים ששפתם מקופלת בחדות מטה, וצווארם נוטה חוצה ומתעגל (איורים 18:36 ; 8:39). כלים דומים נתגלו ברמת הנדיב, שם הם תוארכו למאות הא׳ לפסה״נ — הא׳ לסה״נ (Silberstein 2000: Pl. III:19); ביקנעם, שם הם תוארכו לשנים 75 לפסה״נ — 68 לסה״נ (Avissar 1996: Fig. X.7:7); וביריחו, שם הם תוארכו לתקופה ההרודיאנית (בר־נתן תשנ״ד: לוח 2:21).

5. פך ששפתו ישרה ובולטת חוצה, ומתחתיה נמשך רכס (איור 5:32). כלי דומה נתגלה בתל גודד, שם תוארך למאות הא׳ לפסה״נ – הב׳ לסה״נ (שגיב, זיסו ואבני תשנ״ח: איור 1:4).

6. ׳פכי בישול׳, העשויים מחומר האופייני לסירי בישול. דופנם דקה ושפתם משתפלת חוצה (איורים 21:26 ; 19:36). כלים דומים נתגלו בחקל דמא, שם הם תוארכו למן המאה הא׳ לפסה״נ עד אמצע המאה הב׳ לסה״נ (Ben-Arieh and Cohen-Uzzielli 1996: Fig. 4.5:11).

7. פך ששפתו המתעגלת משתפלת חוצה ומעט מטה; צווארו צר למדי ומתעגל מעט חוצה ועליו מעט סימני אבניים (איור 15:30). כלי דומה נתגלה בחקל דמא, שם תוארך למאות הא׳–הב׳ לסה״נ (Ben-Arieh and Cohen-Uzzielli 1996: Fig. 4.5:9).

8. פכים ששפתם מקופלת (איור 16:30, 17). לפך מס׳ 16 שפת מדף ומרזב פנימי, ואילו שפתו של פך מס׳ 17 נושאת שני רכסים בראשה ובתחתיתה, וביניהם נמשך שקע. פכים מטיפוס דומה למס׳ 16 נתגלו ברמת הנדיב, שם תוארכו למאות הא׳–הב׳ לסה״נ (Calderon 2000: Pl. III:43; Silberstein 2000: Pl. III:23). כלים דומים לכלי מס׳ 17 נתגלו ברמת הנדיב (Silberstein 2000: Pl. III:24) וביקנעם (Avissar 1996: Fig. X.7:6), ובשני אתרים אלה תוארכו לראשית עד אמצע המאה הב׳ לסה״נ.

קנקנית (איור 18:30).— הקנקנית עדינה מאוד. ידיותיה נמשכות משפתה המעוגלת והעדינה, וצווארה נוטה מעט חוצה עם זיווי באזור חיבור הידיות. גופה נוטה פנימה ומטה. כלי דומה נתגלה ביריחו, שם תוארך לתקופה ההרודיאנית (בר־נתן תשנ״ד: לוח 22:22).

צפחת (איור 3:25).— לצפחת גוף דו־קוני וידיות מפותלות. שפתה וגופה מעוותים בצד אחד, וכל גופה נטוי, כולל הצוואר והידיות. כלי דומה נתגלה ביריחו, שם תוארך לתקופה החשמונאית (בר־נתן תשנ״ד: לוח 12:2), ובבית הקברות של יריחו (Killebrew 1999: Fig. III.66:1), שם תוארך למאות הא׳ לפסה״נ – הא׳ לסה״נ.

פכית (איור 25:28).— לפכית שפה רחבה וצוואר דק. דופן הכלי דקה וידיתו יוצאת מן השפה. פכית דומה נתגלתה בבית הקברות של יריחו, שם תוארכה לשנים 200 לפסה״נ עד 70 לסה״נ (Killebrew 1999: Fig. III.60:9).

נרות.— מכלול הנרות נחלק לארבע קבוצות, המתוארכות למן המאות הב׳–הא׳ לפסה״נ עד אמצע המאה הב׳ לסה״נ. הן יתוארו להלן מן הקדומה למאוחרת:

1. נר צבוט, שחציו סגור (איורים 25:4–7 ; 26:28, 27 ; 31 ; 20:36). טיפוס זה, הנפוץ ביותר במכלול המבנים, מתוארך למאה הא׳ לפסה״נ. נרות דומים נמצאו ביריחו (בר־נתן תשנ״ד: לוח 1:5) ובבית

הקברות של יריחו (Killebrew 1999: Fig. III.65:1, 2).

2. שבר נר הנושא עיטור גאומטרי, ועליו שרידי צבע וחיפוי אדום (איור 21:36). הנר שייך לטיפוס הרדיאלי היהודאי המחקה את הנר הרדיאלי ההלניסטי, ותפוצתו רחבה. נר מטיפוס זה נמצא ברמת הנדיב ותוארך לשלהי המאה הא׳ לפסה״נ ולראשית המאה הא׳ לסה״נ (Silberstein 2000: Pl. XI:14).

3. ׳נר מקורצף׳ (איורים 28:28; 19:30; 22:36; 13:38, 14). נר זה שכיח במכלול המבנים. ראשית השימוש בו מיוחסת לתקופה ההרודיאנית, והוא נפוץ בכל הארץ, בעיקר באזור יהודה וים המלח, עד אמצע המאה הב׳ לסה״נ. מקבילות לנרות אלה נמצאו ברמת הנדיב (Calderon 2000: Pl. V:90, 91; Silberstein 2000: Pl. XIII:5) ובבית הקברות של יריחו (Killebrew 1999: Fig. III.65:5).

4. שבר של נר רב־פיות הנושא שרידי עיטור (איור 23:36). נר דומה נתגלה בבית הקברות של יריחו, שם תוארך למן שלהי המאה הא׳ לפסה״נ עד אמצע המאה הב׳ לסה״נ (Killebrew 1999: Fig. III.65:4).

כלי אבן (איור 40)

כלי האבן שנתגלו במכלול הבנייה, העשויים כולם מאבן גיר, הם קערות, ספלי מידה וכלים דמויי גביע, המתוארכים לימי הבית השני (מגן תשמ״ח). לקערות בסיס שטוח (איור 40:1–5) שעוצב במחרטה; על בסיס קערה מס׳ 5 נותרו סימנים מעגליים מהמחרטה. ספלי המידה (איור 40:6–9) הוכנו ביד מאבן גיר לבנה רכה, והם נושאים סימני חיתוך אורכי שביניהם חריתות אלכסוניות. לקערות ולספלי המידה מקבילות רבות (מזור תשס״ז:11*, ור׳ מקבילות שם; ברוך תשס״ו:56*, ור׳ מקבילות שם). כן נמצא חלקו התחתון של כלי דמוי גביע מטיפוס ׳קלל׳, שהוכן במחרטה שסימניה ניכרים על הבסיס ועל הרגל (איור 10:40; מגן תשמ״ח: לוחות ח:3, 4; ט:3).

חפצי אבן

מזבח זעיר (איור 1:41).— נתגלה שבר של דגם זעיר של מזבח מאבן גיר (3 × 3 ס״מ, 2 ס״מ גובה). על המשטח העליון שלו נחרתו חמישה שקעים עגולים (5 מ״מ קוטר, 3–4 מ״מ עומק), שביניהם קושרים קווים ישרים היוצרים דגם דמוי ×. השטחים המשולשים שבין השקעים עוצבו אף הם בחריתה: שני משולשים נגדיים מולאו בקווים ישרים — באחד משני המשולשים נחרת קו שאליו מאונכים שני קווים קצרים יותר, היוצרים מעין צלב כפול — ובמשולש הנותר נחרתו קו ישר, התוחם את המשולש, ושני קווים מתעגלים שאינם יוצרים דגם ברור. דגמי מזבחות מטיפוס זה מתוארכים לתקופה הפרסית (אושרי תשנ״ח:42–43).

אריח (איור 2:41).— אריח קיר או מרצפת (7 × 11 ס״מ, 1.3 ס״מ עובי מרבי) מאבן גיר אפורה. שימושו אינו ברור.

תליון (איור 3:41).— תליון (1 × 4 ס״מ) עשוי מאבן שחורה רכה, הנושא עיטור חרות של דגמים סכמתיים. בקצהו האחד נקדח נקב מעוגל, ואילו בקצה השני קידוח הנקב לא הושלם, ככל הנראה משום שהתליון נשבר במהלך הכנתו.

אבני שחיקה עליונות (איור 4:41, 5).— שתי האבנים, האחת מפומיס (מס׳ 4) והשנייה מאבן גיר בגוון ירקרק (מס׳ 5), נושאות ברק שימוש על הפן הפעיל וסימני עיבוד והחלקה על שאר הכלי.

חפצי מתכת (איור 42)

נמצאו ארבעה מסמרי ברזל (איור 42:1–4) שלהם ראש רחב וחתך רבוע, שלושה מהם (מס׳ 1–3) בסמיכות זה לזה בשכבת השרפה בחדר 1025 במבנה G. שברים של שלושה כלי עבודה עשויים ברזל (איור 42:5–7) נמצאו בחדר 947 במבנה A. לצדם נמצא כלִי עבודה המורכב מגוף העשוי לוחית ברונזה דקה וידית דקה עשויה מברזל (איור 8:42). כן נמצא שבר קטן של לוחית (להב סכין?) מברונזה (איור 9:42). לוחית ברונזה שבמרכזה פתח מלבני (איור 10:42) נמצאה בחדר 858 במבנה B. היא מעוטרת בדיקור עדין סביב השפה, ככל הנראה בדגם × שיצא מפינות הלוחית אל מרכזה. סביב הפתח נוקבו ארבעה נקבים, ששימשו כנראה לקיבוע הלוחית במסמרים. לא נמצאו לפריט זה הקבלות; ייתכן ששימש לציפוי קופסת עץ. כמו כן, נמצאו שני מקלות איפור מברונזה (איור 42:11, 12), פריטים שכיחים באתרים מימי הבית השני (ביליג תשס״ז:25*–26*); אבזם עבה למדי שחתכו טרפזי (איור 13:42); קצה עליון מעוטר של סיכת רכיסה מברונזה, ובו חריר מפולש ומגרעת לאחיזת הסיכה (איור 14:42), המתוארך לתקופה הפרסית (Shalev and Sari 2006:98, Fig 10); וראש חץ מטיפוס ׳סקיתי׳ עם שלוש כנפיים ותקע עגול (איור 15:42),

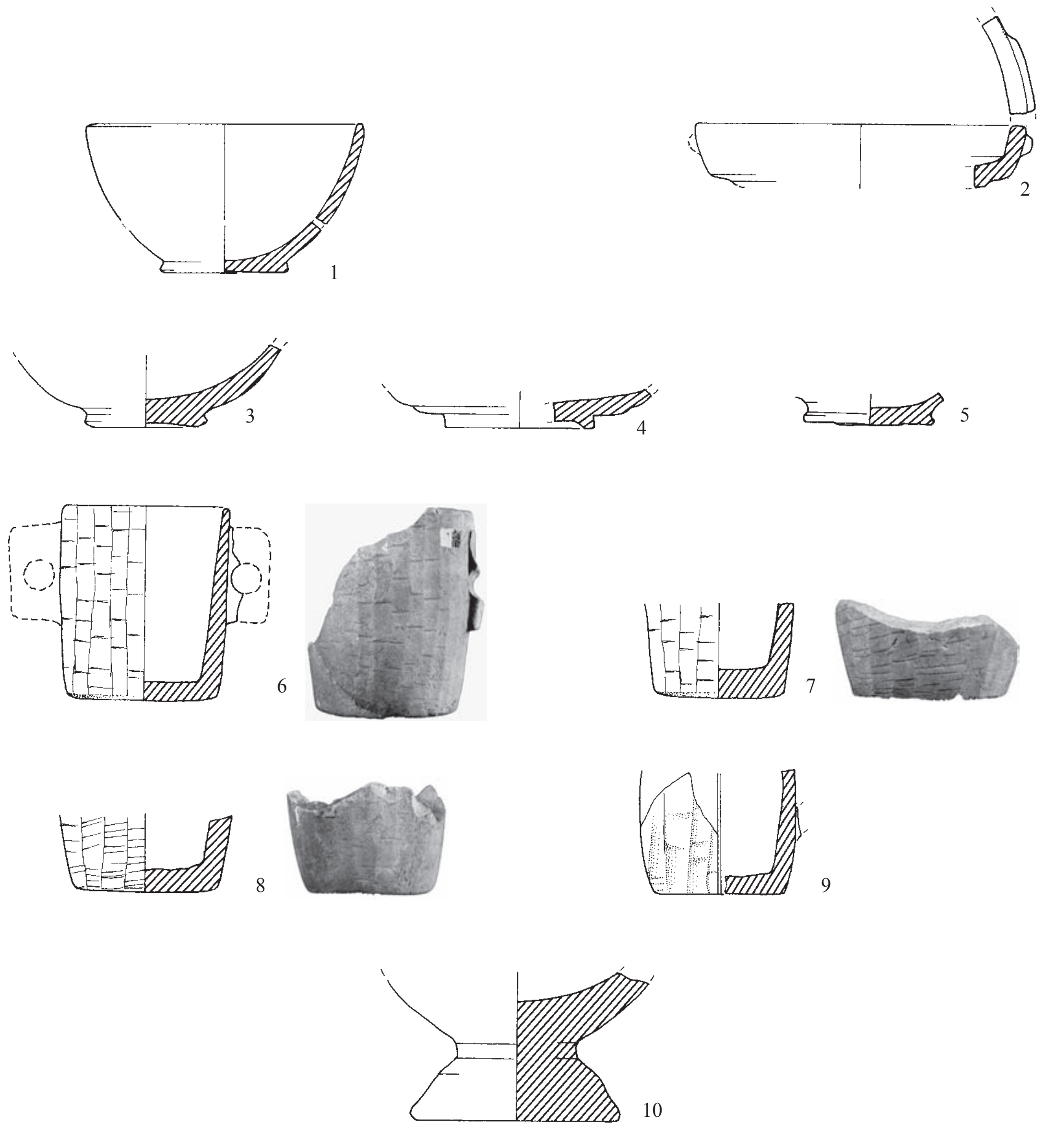

איור 40. כלי אבן.

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	חומר
1	קערה	945	8637	גיר אפרפר
2	קערה	943	8627	גיר לבן
3	קערה	858	8337-9	גיר לבן
4	קערה	973	8756	גיר לבן
5	קערה	869	8269	גיר לבן
6	ספל מידה	938 (פנ״ש)	8598-3	גיר לבן
7	ספל מידה	938 (פנ״ש)	8598-1	גיר לבן
8	ספל מידה	960	8720	גיר לבן
9	ספל מידה	907	8511-1	גיר לבן
10	גביע	1003	8609-5	גיר לבן

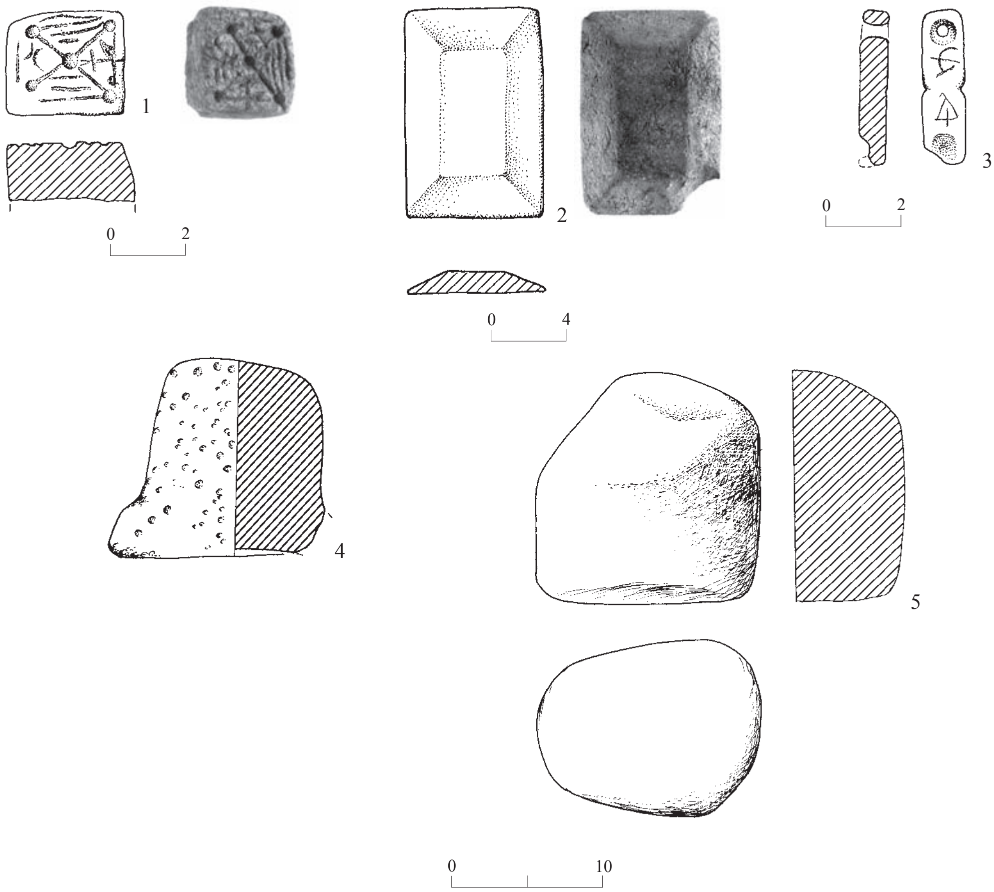

איור 41. חפצי אבן.

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	חומר
1	דגם מזבח	975	8831	גיר לבן
2	אריח	1011	8620-3	גיר אפור
3	תליון	912	8447	אבן שחורה
4	אבן שחיקה	1008	8611	פומיס
5	אבן שחיקה	948	8598	גיר ירקרק

איור 42 ◄

מס׳	פריט	לוקוס	סל	חומר
1	מסמר	1025	8890	ברזל
2	מסמר	1025	8890	ברזל
3	מסמר	1025	8890	ברזל
4	מסמר	979	8823	ברזל
5	כלי עבודה?	947	8654	ברזל
6	כלי עבודה?	947	8654	ברזל
7	כלי עבודה?	947	8654	ברזל
8	כלי עבודה?	947	8827	גוף ברונזה; ידית ברזל

מס׳	פריט	לוקוס	סל	חומר
9	להב סכין	2002	20056-2	ברונזה
10	לוחית	858	8120-3	ברונזה
11	מקל איפור	1016	5200	ברונזה
12	מקל איפור	1008	8805	ברונזה
13	אבזם	965	8781	ברונזה
14	סיכת רכיסה	2002	10056	ברונזה
15	ראש חץ	900	8790	ברונזה

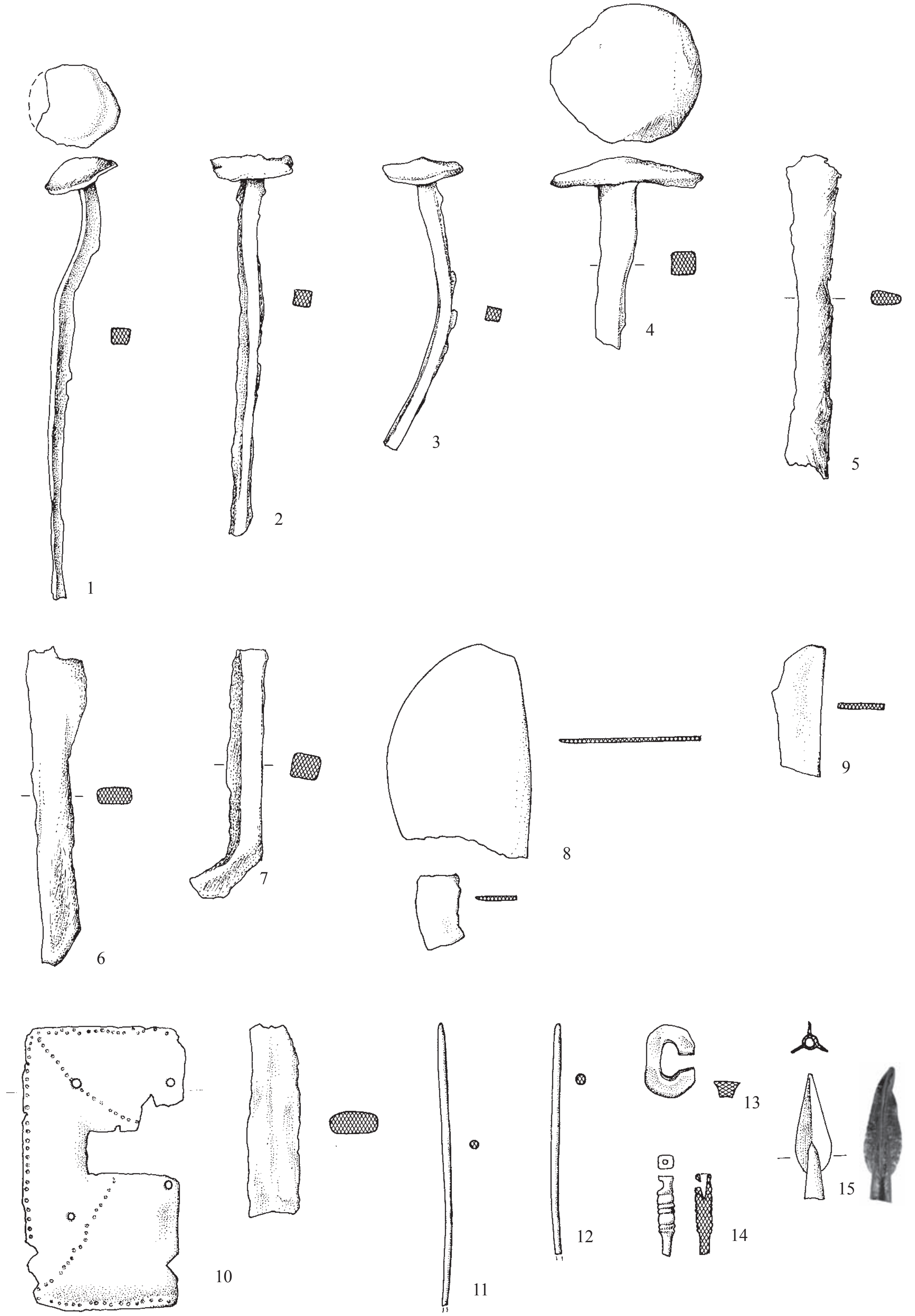

איור 42. פריטי מתכת.

המתוארך אף הוא לתקופה הפרסית (Shalev and Sari 2006: Fig. 1:2; Alexandre 2006: Fig. 57:4).

מתקנים

בסקר המקדים שנערך בח׳ירבת בורנאט (דרום־מערב) אותרו כ־40 נקודות ממצא, ובהן מחצבות במגוון גדלים, גתות, ספלולים, בורות מים, מערות — חלקן שימשו לקבורה — שרידי בנייה דלים, ריכוזים של אבני בנייה, ערמות סיקול וקירות תמך של מדרגות עיבוד חקלאיות; בחלק מנקודות הממצא נתגלו יותר ממתקן אחד (היימן תשנ״ח:78, אתר א׳).[4] מבין אלה נחפרו או תועדו חמש מחצבות, חמישה מקבצי ספלולים, חמש גתות, שלושה בורות מים, ארבע מערות קבורה, בודדה, מתקן שזוהה כממגורה ומתקן חצוב נוסף (סך הכל 16 נקודות ממצא; איור 43); חלקם נחשפו מתחת לערמות סיקול (2–4 מ׳ קוטר; כ־1.5 גובה), שכמותן היו פזורות על פני כל השטח. למספור המתקנים נשמרה שיטת המספור של נקודות הממצא שהונהגה בסקר.

קשה לתארך את המתקנים. פריטי הממצא הספורים שנמצאו בכמה מהם מיוחסים לתקופות שונות: לימי הבית השני וכן לתקופה הביזנטית. אולם, אין זה מפתיע, לאור ההתיישבות שהתקיימה באתר ובסביבתו לאורך תקופות ארוכות ולאור הפעילות החקלאית שנערכה במקום לאחר שהאתרים פסקו להתקיים ונמשכה עד סוף המאה הכ׳.

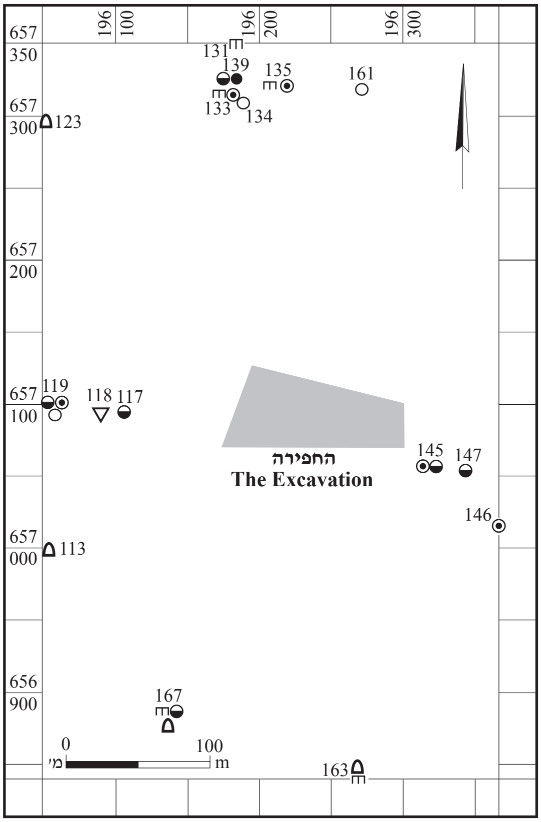

Quarry	⊓	מחצבה
Cupmarks	⊙	ספלולים
Winepress	◒	גת
Bodeda	●	בודדה
Cistern	○	בור מים
Burial cave	∆	מערת קבורה
Varia	▽	שונות

איור 43. מתקנים בח׳ירבת בורנאט (דרום־מערב): מפת איתור.

מחצבות

תועדו חמש מחצבות קטנות ונקודות חציבה (131, 133, 135, 163, 167; עד 2.8 × 3.5 מ׳, 0.12–0.55 מ׳ עומק; תכנית 8), ובהן סימני ניתוק של שתיים עד תריסר אבני בנייה. בנקודת חציבה 135, שמתארה דמוי האות רי״ש (2.3 × 2.3 מ׳) נמצאו שני שברי כלי אבן: שפה של ספל מידה מאבן גיר לבנה (איור 1:44) ושבר בסיס רגל של כלי דמוי גביע מטיפוס ׳קלל׳ מאבן גיר אדמדמה (איור 2:44).

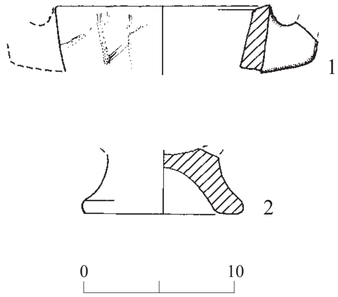

איור 44. כלי אבן ממחצבה 135.

מס׳	הכלי	סל	חומר
1	ספל מידה	8078	גיר לבן
2	גביע	8102	גיר אדמדם

ספלולים

תועדו חמישה מקבצים של ספלולים (133, 135, 139, 145, 146). שני מקבצי ספלולים (0.35 מ׳ קוטר בממוצע, 5–20 ס״מ עומק) נמצאו לצד שתיים מנקודות החציבה (133, 135; תכנית 8); במרכזו של ספלול אחד בכל אחד ממקבצים אלה נחצב שקע נוסף (3 ס״מ עומק). בנקודה 146 נחצבו

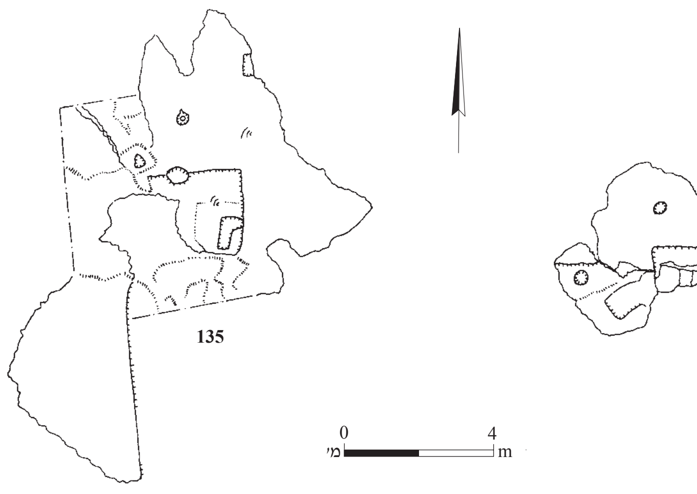

תכנית 8. מחצבות 133 ו־135.

על משטח סלע מעל למערה טבעית ספלולים רדודים אחדים. בנקודה 145, סמוך לגת שהוצאה מכלל שימוש (להלן) נמצא משטח סלע שחצובים בו ארבעה ספלולים (0.33–0.16 מ׳ קוטר, 7–13 ס״מ עומק). מקבץ חמישי של ספלולים תועד סמוך לגת ולבודדה (139); כן נמצאו ספלולים אחדים בסמיכות לגתות אחרות (להלן).

גתות

תועדו חמש גתות (117, 119, 139a, 147, 167). גת 139a, המרוחקת מאוד ממכלול הבנייה של אתר 8A, שייכת למקבץ של מתקנים חצובים, הכולל בודדה (להלן) וספלולים. ארבע גתות נוספות (117, 119, 147), וככל הנראה גם מתקן 145, שהוסב לשמש ממגורה (להלן), נחצבו לא הרחק ממכלול הבנייה, ממזרח וממערב.

גת 139a (תכנית 9).— הגת כוללת משטח דריכה כמעט רבוע (3.55 × 3.60 מ׳, 0.12 מ׳ עומק), הנקשר באמצעות תעלה קצרה (0.2 מ׳ אורך, 0.3 מ׳ עומק) לבור איגום סגלגל (1.3 × 1.7 מ׳), שנחצב מצפון־מזרח לו. בתוך בור האיגום נחצבה גומת שיקוע מלבנית (0.47 × 0.80 מ׳, 0.15 מ׳ עומק). בחלקו הדרומי של משטח הדריכה נחצב ספלול (0.4 מ׳ קוטר, 0.3 מ׳ עומק). עוד ספלול, שבמרכזו נחצב שקע, נחשף מצפון־מזרח לגת (0.4 מ׳ קוטר). במשטח סלע סמוך נחצבו בודדה (139b; להלן) ומקבץ של שבעה ספלולים (0.80–0.18 מ׳ קוטר, 0.3–0.1 מ׳ עומק).

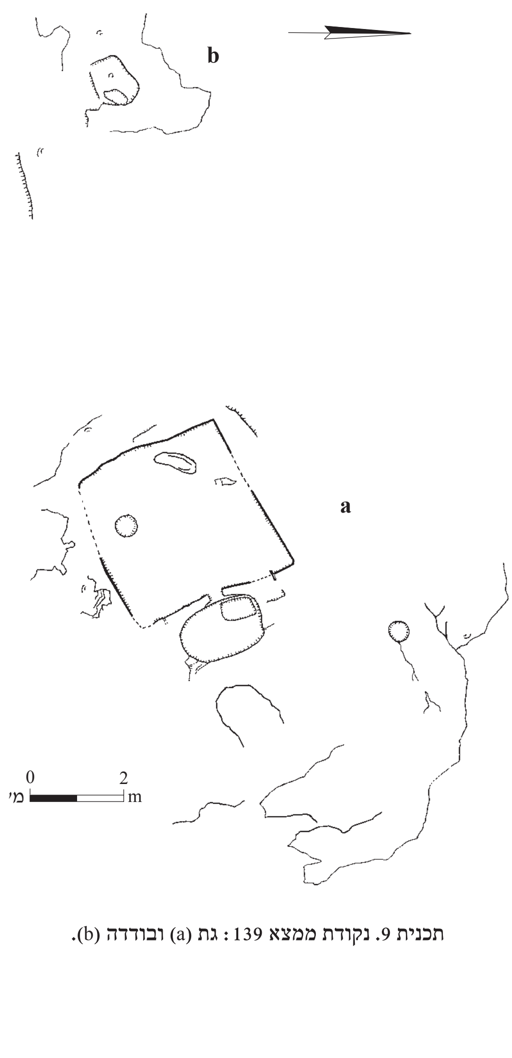

תכנית 9. נקודת ממצא 139: גת (a) ובודדה (b).

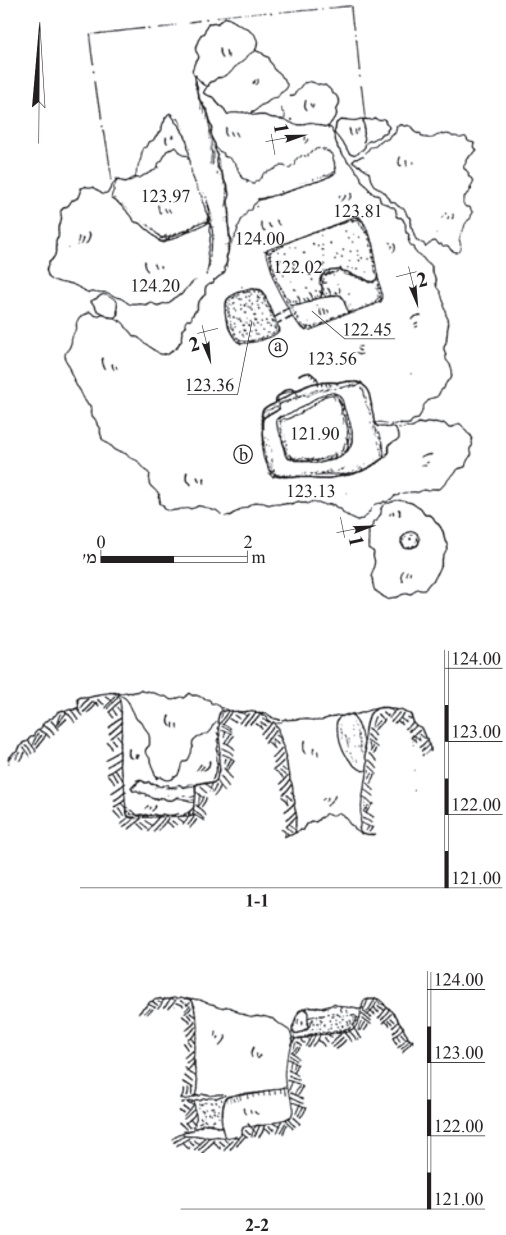

תכנית 10. נקודת ממצא 119: גת (a) ובור מים (b), תכנית וחתכים.

גת 119a (תכנית 10).— הגת, החצובה ליד בור מים (להלן), כוללת משטח דריכה קטן (1.3 × 1.3 מ׳, עד 0.64 מ׳ עומק), מטויח, ובור איגום מלבני (כ־2.4 × 2.8 מ׳, 3.4 מ׳ עומק מרבי), מטויח אף הוא, שנחצב ממערב לו; ביניהם קושר חור מפולש. מדרום להם נחצב בור מים (להלן).

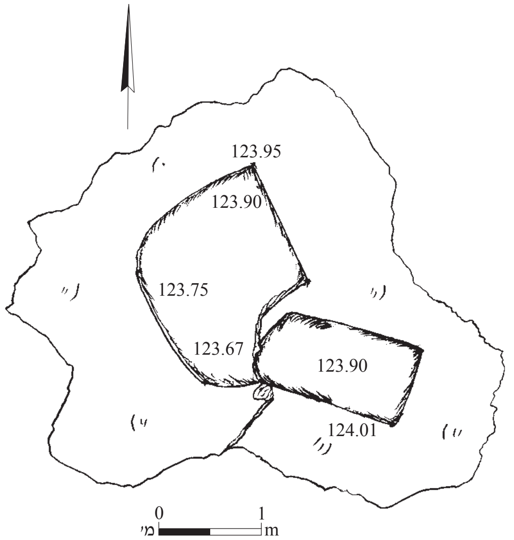

תכנית 11. גת 117.

גת 117 (תכנית 11).— הגת כוללת שני משטחי דריכה רדודים, קטנים, הצמודים זה לזה (צפוני — 3.0 × 3.5 מ׳; דרומי — 1.5 × 3.2 מ׳). מנקודת המפגש בין שני המשטחים נמשכת תעלה המנצלת חריץ טבעי בסלע, לכיוון דרום־מערב, אל עבר בור איגום שלא השתמר.

גת 147 (תכנית 12; איור 45).— הגת כוללת משטח דריכה כמעט רבוע (3.35 × 3.40 מ׳), שאליו צמודים שני בורות איגום (מזרחי — 0.8 × 0.8 מ׳, 0.4 מ׳ עומק; מערבי — 0.85 × 1.15 מ׳, 0.8 מ׳ עומק). בצדו המערבי של משטח הדריכה נחצב ספלול (כ־0.3 מ׳ קוטר), וממזרח לגת נחצב ספלול גדול (0.5 מ׳ קוטר, 0.3 מ׳ עומק).

גת 167 (תכנית 13).— הגת כוללת משטח דריכה מרובע (כ־0.45 × 0.70 מ׳), שממנו מוליכה תעלה (0.2 מ׳ אורך, 0.12 מ׳ רוחב) אל בור איגום (3.5 × 5.0 מ׳), שבפינתו הדרומית־המערבית נחצבה גומת שיקוע עגולה (1 מ׳ קוטר, 0.4 מ׳ עומק).

בורות מים

תועדו שני בורות מים (119, 161). ליד בור נוסף (134), שלא נוקה, נמצא מטבע מראשית התקופה הביזנטית (Bijovsky, this volume: No. 42).

איור 45. גת 147, מבט לצפון.

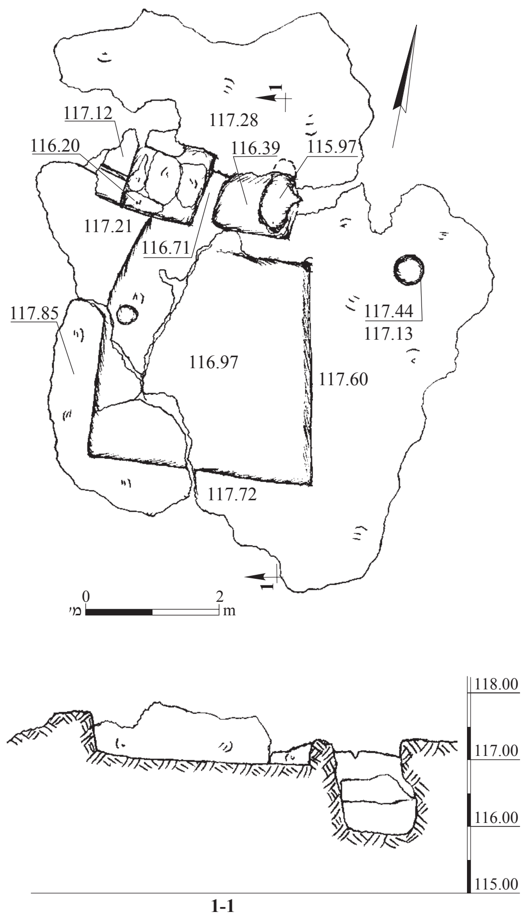

תכנית 12. גת 147, תכנית וחתך.

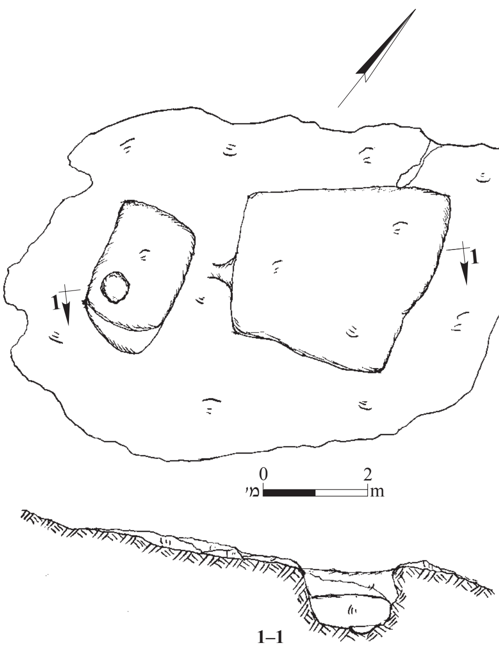

תכנית 13. גת 167, תכנית וחתך.

בור מים 119b (ר׳ תכנית 10).— הבור גדול ועמוק (2.5 × 3.0 מ׳, למעלה מ־1.5 מ׳ עומק), והוא נחצב לצד גת 119a (לעיל). הבור לא נוקה משום שהיה חסום באבן גדולה.

בור מים 161.— לבור (5.5 מ׳ עומק) פתח עגול (1 מ׳ קוטר) הבנוי משש אבנים (מידות האבנים: 0.3 × 0.6 מ׳ בממוצע), ומעליו הונחה חוליית פה (1.1 מ׳ קוטר חיצוני, 0.5 מ׳ קוטר פנימי). לצד הבור נמצא מוטל רבע מחוליית בור שהותקנו בה שני שקעים (7 ס״מ קוטר, 6 ס״מ עומק כל אחד).

מערות קבורה

תועדו ארבע מערות קבורה (113, 123, 163, 167), אך רק אחת מהן (123) נחפרה.

קבר 113.— זהו קבר כוכים, שחצרו (8 × 10 מ׳) חשופה. המערה לא נחפרה.

קבר 123 (תכנית 14).— בקבר הותקנו שני כוכים; תקרתו התמוטטה. נראה כי מערת הקבורה שימשה בימי בית שני, אך ניכר כי נעשה בה שימוש חוזר בתקופה הביזנטית ושוב בעת החדשה. שרידי השלדים רוכזו בשלב כלשהו בחלל המרכזי (L1), שם נמצאו שברי עצמות, כיפת גולגולת, שיניים ועצמות פוסטקרניאליות המייצגים לפחות שלושה פרטים: שני פרטים בוגרים, שמינם אינו ידוע, האחד בן למעלה מ־50 והשני בן 30–40 שנה, וילד בגיל 3–7 שנים. לא נתגלו ממצאים כלשהם בכוכי הקבורה.

קבר 163.— תועד פתחה של מערת קבורה, החשוף לגובה 0.4 מ׳ (0.7 מ׳ רוחב הפתח החיצוני, 0.4 מ׳ רוחב הפתח הפנימי).

קבר 167.— מערה שאליה מוליכים שני פתחים, מצפון ומדרום. בפתחה הדרומי נחצב בור רבוע (2 × 2 מ׳) ומעליה נחצב מתקן סחיטה קטן.

שונות

בודדה 139b (ר׳ תכנית 9).— הבודדה מורכבת ממשטח דריכה סגלגל, רדוד (0.32 × 0.40 מ׳, 6 ס״מ עומק), המתנקז לבור איגום סגלגל (0.33 מ׳ קוטר, 0.35 מ׳ עומק), החצוב בפינתו המזרחית.

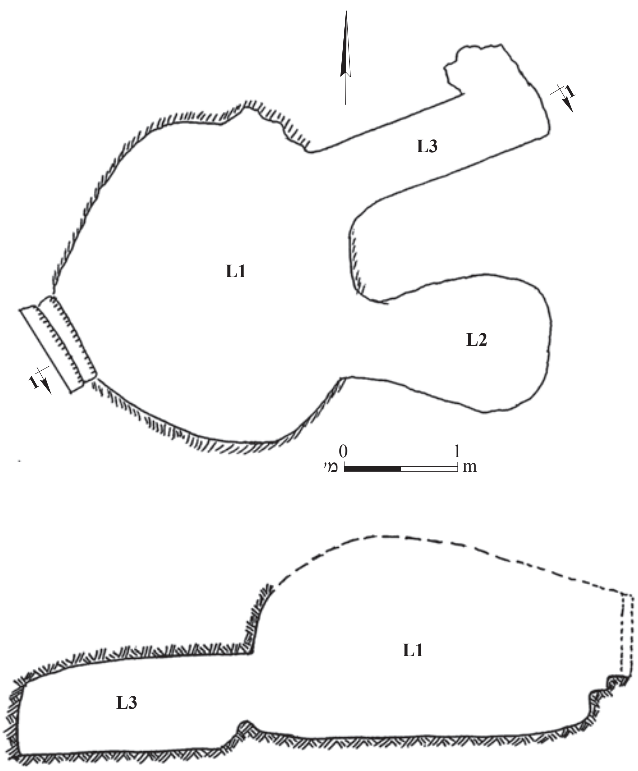

תכנית 14. קבר 123, תכנית וחתך.

איור 46. גת/ממגורה 145: פתח לחדר תת־קרקעי, מבט לדרום.

גת/ממגורה 145.— נחשפו שרידים של גת, שבור האיגום שלה הורחב והועמק. בדופנו הצפונית של בור האיגום נחצב פתח שהוליך לחדר תת־קרקעי שלא נבדק (איור 46; ממגורה?).

מתקן 118 (תכנית 15; גת?).— נוקו שרידיו של מתקן הכולל אגן רבוע, רדוד (0.6 × 0.7 מ׳, 9 ס״מ עומק), שנחצב במשטח סלע שהוחלק מעט; ייתכן ששימש משטח דריכה. ממערב להם, על משטח סלע שהשתמר רק בחלקו, נחצבו שלושה שקעים מוארכים.

אתר 1

בוואדי המרוחק כ־650 מ׳ ממזרח לאתר 8A והתוחם את הגבעה שעליה הוקם מכלול המגורים נפתחו שמונה ריבועי חפירה (נ״צ רי״ח 196636–821/657077–300, רי״י 146636–821/157077–300; ר׳ איור 2). שטח האתר מדורג כולו בעשרות מדרגות חקלאיות, הנמשכות ברובן בציר מזרח–מערב, ופזורים בו גלי אבנים, ככל הנראה ערמות סיקול. קירות אחדים חוצים את שטח האתר בציר צפון–דרום; דומה כי אלה שימשו לסימון גבולות בין חלקות חקלאיות.

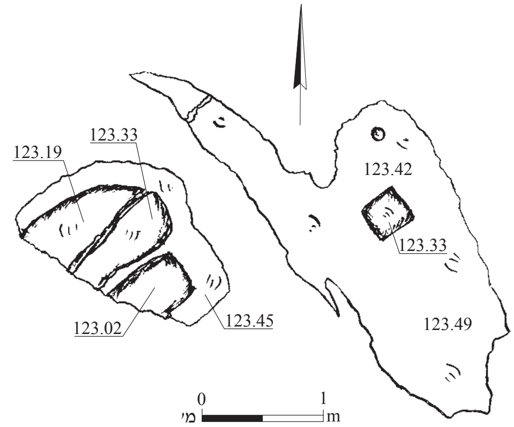

תכנית 15. מתקן 118.

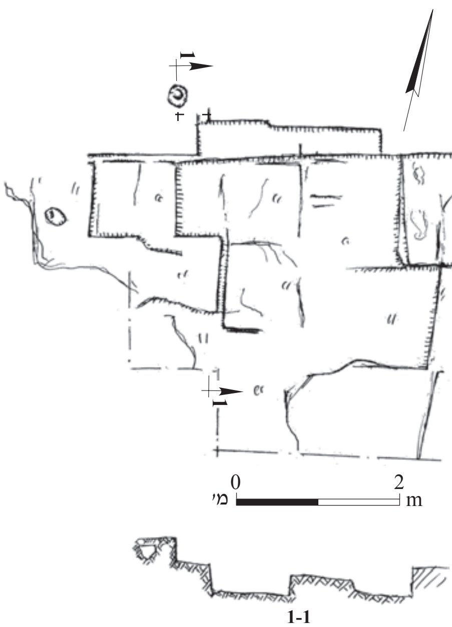

תכנית 16. אתר 1: מחצבה 301, תכנית וחתך.

ריבועי החפירה נפתחו כדי לבחון את תאריכן של שמונה מן המדרגות החקלאיות. כן אותרו בשטח זה שרידי דרך קדומה ונבדקו שלוש מחצבות (תכנית 16), אולם לא נתגלה בהן ממצא מתארך.

התברר כי קירות התמך של המדרגות הושתתו ברובם על מילוי אדמה (1 מ׳ עומק ממוצע), שכיסה את הסלע; לא היה אפשר להבחין בשוני במרקם בין הקרקע שמעל לקירות התמך לזו שמתחתן; לפחות אחד הקירות הוקם על שרידיה של ערמת

סיקול קדומה יותר. הקירות, אשר השתמרו עד לגובה שני נדבכים, נבנו מאבנים מסותתות ומאבני שדה גדולות. לצד שניים מקירות התמך אפשר היה להבחין במפולות של אבנים מן הקירות לכיוון דרום, במורד הגבעה; מאחד הקירות נותרה רק מפולת אבנים. ממזרח למפולת נחשף קיר הנמשך בציר צפון–דרום, שמתחתיו נמשך קיר קדום יותר, שכיוונו זהה אך הוא רחב מעט יותר. נראה כי אבנים אחדות שנמצאו על הסלע, במפלס הנמוך בכ־0.4 מ׳ מן הנדבך התחתון של אחד הקירות, מעידות על שלבי בנייה קודמים במדרגות החקלאיות.

לא היה אפשר לתארך את קירות הטרסה או את שלבי הבנייה שלהם, שכן שברי כלי החרס שנמצאו בין אבני הקירות ובמילוי האדמה שעליו הושתתו הקירות היו שחוקים. רק מעטים משברי כלי החרס היו אינדיקטיביים; זמנם של אלה למן תקופת הברונזה הקדומה עד לשלהי התקופה הביזנטית – ראשית התקופה האסלאמית הקדומה.

אתר 2

על גבעה מתונה, כ־500 מ׳ מצפון־מזרח למכלול הבנייה באתר 8A, נסקרו ונחפרו מתקנים אחדים (נ״צ רי״ח 196359–521/656776–7080, ר״י 146359–521/156776–7080; ר׳ איור 2). בסקר המקדים הובחנו על פני השטח מדרגות חקלאיות, ערמות סיקול, גתות ובורות מים.

בשמונה ערמות סיקול נמוכות (7–11 מ׳ קוטר, 0.6 מ׳ גובה ממוצע) נפתחו חתכי בדיקה (1.5 מ׳ רוחב) שחצו אותן במרכזן. הממצא בהן כלל מעט שברי כלי חרס שזמנם למן תקופת הברונזה הקדומה ועד התקופה הממלוכית. שתיים מן הערמות הוקמו מעל למתקנים קדומים יותר: גת (נ״צ רי״ח 196504/657162; רי״י 146504/157162), המורכבת מבור איגום (0.8 מ׳ קוטר, 0.4 מ׳ עומק) וממשטח דריכה עגול (1.2 מ׳ קוטר) המשתרע מדרום לו, שלא נתגלו בה ממצאים מתארכים; וקבר דו־מקמר (נ״צ רי״ח 196518/657123; רי״י 146518/157123) מן התקופה הביזנטית שנמצא חתום באבן כיסוי (איור 47), ובו נוקה רק הפיר המרכזי (0.8 × 1.6 מ׳, כ־1.5 מ׳ עומק). בפיר הקבר נמצאו שברים של קערת שיש (איור 48), המיוחסת לתקופה הביזנטית, וקטע משרשרת ברונזה שלה תליון בצורת צלב במצב השתמרות גרוע (לא צויר).

על משטח סלע (נ״צ רי״ח 196444/657001; רי״י 146444/157001) תועד מקבץ מתקנים

איור 47. אתר 2: אבן המכסה על פיר של קבר דו־מקמר מתחת לערמת סיקול, מבט לדרום־מערב.

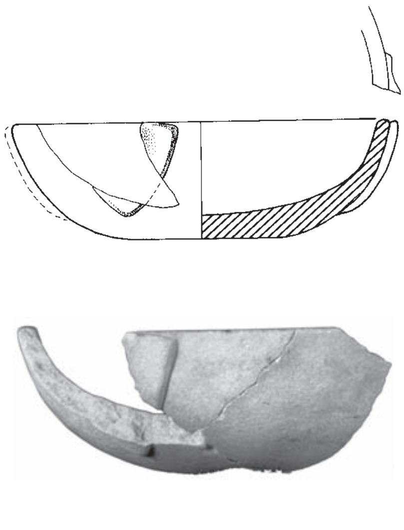

איור 48. אתר 2: קערת שיש (סל 2003).

(תכנית 17; איור 49): בודדה רדודה (0.7 מ׳ קוטר), שבה נחצב שקע (0.25 מ׳ קוטר, 0.13 מ׳ עומק), אשר התנקזה אל בור איגום שנחצב מדרום־מזרח לה (1 מ׳ קוטר חיצוני, 0.65 מ׳ קוטר פנימי, 0.45 מ׳ עומק); משטח מלבני רדוד שנחצב מצפון־מזרח לבודדה (0.65 מ׳ קוטר); וכבשן, שהותקן בשקע רבוע (1.8 × 1.8 מ׳, 2.62 מ׳ עומק מרבי; תכנית 18) חצוב בסלע. לאורך דופנו הצפונית־

איור 49. אתר 2: מתקנים חצובים, מבט לצפון־מזרח.

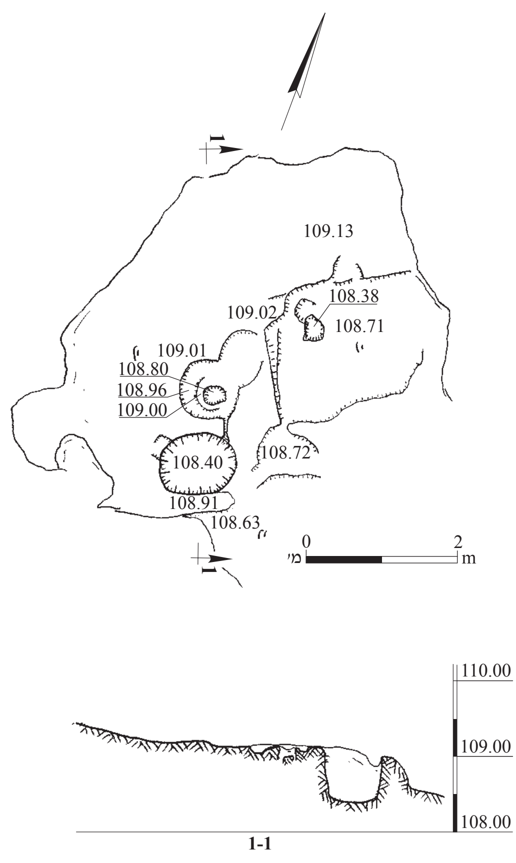

תכנית 17. אתר 2: מתקנים חצובים, תכנית וחתך.

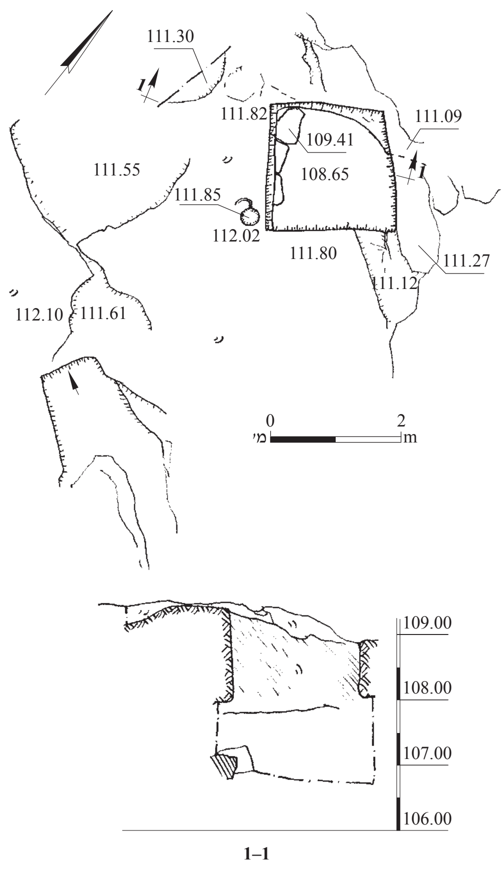

תכנית 18. אתר 2: כבשן סיד 151, תכנית וחתך.

המערבית של הכבשן נותרו שלוש אבנים שרופות. על משטח הסלע ממערב לכבשן נחצב ספלול. לא נתגלה במתקנים או בסביבתם כל ממצא מתארך.

סיכום ודיון[5]

ממצאי החפירה באתר 8A בח׳ירבת בורנאט (דרום־מערב) מעידים על נוכחות במקום למן תקופת הברזל 2 ועד לתקופה הביזנטית. מתקופת הברזל נחשפו בודדה וקדרה שלמה, וכן שברי כלי חרס — רובם משכבת פני השטח. לכן, נראה כי בחלקו הדרומי של האתר, שם נערכה החפירה, הייתה בתקופה זו פעילות מוגבלת למדי. מן התקופה הפרסית נחשפו בדלי קירות, שברי כלי חרס וחפצי אבן ומתכת אחדים. מצודה שנחשפה מצפון־מערב למבנה C (און וטורגה, בהכנה) ובתי החווה שנתגלו באתר 8B (און, בהכנה [א]), המיוחסים לתקופה הפרסית, מעידים כי שטח החפירה השתרע בשוליו של מוקד הפעילות באתר בתקופה זו.

מכלול הבנייה הנרחב שנחשף באתר השתייך ליישוב כפרי שהתקיים בתקופה ההלניסטית המאוחרת ובראשית התקופה הרומית, עד לימי מרד בר כוכבא (המאות הב׳ לפסה״נ – הב׳ לסה״נ). המבנים שימשו למגורים, על כך מעיד הממצא הקרמי, הכולל את כל מגוון כלי החרס מתקופות אלו. בקירות המבנים ניכרות שתי שיטות בנייה — שורת אבנים יחידה ובנייה דו־פנית — אך אין אפשרות לזהותן עם שלבי הבנייה השונים. איכות הבנייה של הקירות בינונית, ובהקמתם שימשו חומרים מקומיים: בעיקר אבני גיר קשות שהוחלקו קמעה ומעט אבני צור. בין המבנים הפרידו סמטות וחצרות, שנחצבו בהן מתקנים: בורות מים, מקווה טהרה ואמבטיות ישיבה; אין כל עדות למבני ציבור. הגתות הרבות שנתגלו סביב האתר מעידות על גידול גפן וייצור יין במקום, אף שקשה לקבוע בוודאות את זמנם של המתקנים. כן נתגלו מתקני סחיטה (בודדות) אחדים, שנועדו כנראה לספק תצרוכת ביתית של שמן זית (ברושי תשמ״ה; פרנקל ואיילון תשמ״ט; שוורץ תשנ״ו).

בשורת המבנים שנחשפה, אשר השתרעה ככל הנראה לאורך גבולו הדרומי של היישוב, אפשר להבחין בתהליכי התפתחות ושינוי. אף שבשל מצב השתמרותם הגרוע של המבנים קשה לקבוע בוודאות את זמנם של שלבי הבנייה, נראה כי היישוב בחלק זה התפתח באופן כללי ממערב למזרח. על כך מעידים שני ממצאים: (א) הממצא הקרמי מן המבנה המערבי ביותר (A) קדום לסוף המאה הא׳ לפסה״נ, ודומה על כן כי השימוש בו פסק מוקדם בהשוואה למבנים שממזרח לו; (ב) הכבשן שהותקן בפתח מבנה E, אשר יצא מכלל שימוש בראשית השימוש במבנה, מרמז כי המבנה הוקם לפני מבנים G ו־H שממזרח לו. אפשר להסיק לפיכך, כי תחילה נבנו בחלק זה של היישוב לפחות ארבעה מבנים (C–A, E), שצירם הכללי צפון–דרום, ואולי גם מבנה D, ובשלב מאוחר יותר הוקמו מבנים G ו־H.

גם בתוך המבנים אפשר להבחין בשינויים, שהיו כנראה הדרגתיים, כמו הוספת החדרים בשטח החצר במבנה E ושינויים במבנה C, שאינם מובנים דיים. כמו כן, יש עדויות לתוספות ולשינויים אדריכליים לאורך הגבול הדרומי של שורת המבנים: הרחבתם ההדרגתית של מבנים B ו־A בחלקו המערבי של המכלול הביאה לסגירת השטח הפתוח ביניהם ומדרום למבנה A; במבנה D, בחלקו הדרומי של מבנה E ובקיר התוחם את הסמטה בחלקו המזרחי של המכלול נערכו תיקונים ושינויים; ואפשר כי גם במבנה G נערכו תיקונים. נראה כי לפחות חלק מן התיקונים והתוספות בחלקו הדרומי של המכלול נועדו להגן על המבנים מפני גלישת קרקע והתמוטטות של קירות במורד המדרון.

אף שהשתמרות הרצפות במבנים הייתה חלקית, יש בממצא הקרמי כדי להעיד שראשיתו של מכלול המגורים הכפרי היה בחלקה המאוחר של המאה הב׳ לפסה״נ. הממצא הנומיסמטי הקדום ביותר שנמצא במכלול הוא של מטבעות סלווקיים, שהיו בשימוש לכל אורך המאה הב׳ לפסה״נ (Bijovsky, this volume: Nos. 1–7). מכלול הזכוכית, לעומת זאת, מאוחר יותר, והפריטים המזוהים המוקדמים ביותר בו מיוחסים למחצית השנייה של המאה הא׳ לפסה״נ (Winter, this volume).

על יהדותה של האוכלוסייה ביישוב בתקופה הרומית הקדומה מעידים כלי המידה ואולי גם קברי הכוכים (נקודות ממצא 113, 123; פטריך תשנ״ד:196–197; מגן תשמ״ח; קלונר תשנ״ו). אולם דומה כי המקווה, אשר תוארך למאה הב׳ לפסה״נ ונחצב לצד מבנה A, המתוארך למאות הב׳–הא׳ לפסה״נ, מלמד כי כבר במאה הב׳ לפסה״נ, ככל הנראה עם ייסוד הכפר, הייתה ההתיישבות בו יהודית. נראה כי ממצא דומה עולה מן החפירה בח׳ירבת בורנאט הסמוכה (עמית, טורגה וגנדלמן, בהכנה).

לאור ממצא זה, נראה כי יש לייחס את הקמתו של היישוב הכפרי באתר לגל ההתיישבות היהודית

בשפלת לוד שחל לאחר שאלכסנדר באלאס מסר את האזור ליונתן החשמונאי בשנת 147 לפסה״נ (רפפורט תשנ״ו:61–62). אמנם, יש הסבורים כי בשפלת לוד הייתה המשכיות ביישוב היהודי עוד מימי שיבת ציון (דר תשמ״ב [א]; תשמ״ב [ב]; ליפשיץ תשנ״ח:10–11), אך אין באתר כל עדות לכך. אף שהאתר הוקם לצד שרידיה של מצודה פרסית ומעליהם, לא נמצאו בו שרידים אדריכליים שאפשר לייחס בוודאות לתקופה ההלניסטית הקדומה.[6]

תיארוך הקמתו של היישוב למחצית השנייה של המאה הב׳ לפסה״נ מלמדת כי יש מקום לבחון מחדש את התיארוך המקובל לאמבטיות ישיבה כמו גם את הייחוס האתני של משתמשיהן. אמבטיות הישיבה שנתגלו במרשה ובמזור מתוארכות למאה הג׳ ולשלושת העשורים הראשונים של המאה הב׳ לפסה״נ, ונהוג לראות בהן מתקן אופייני לאוכלוסייה שאינה יהודית (Kloner 2003; דוד עמית, מידע בעל פה). הפער היישובי באתר בתקופה ההלניסטית הקדומה, העדר כל הקבלה לאמבטיות ישיבה בתקופה הפרסית והעובדה שאחת האמבטיות נחצבה באזור שתפקד בתקופה זו כחצר המצודה, מצביעים על כך שיש לייחסן למחצית השנייה של המאה הב׳ לפסה״נ לכל המוקדם ולמתיישביו היהודיים. מסקנה זו מעידה כי מתקנים מטיפוס זה היו כנראה בשימוש לאורך כל המאה הב׳ לפסה״נ, וכי אין הם יכולים ללמד בוודאות על הזהות האתנית של משתמשיהם. עם זאת, באתרים אחרים באזור שבהם יש עדות להתיישבות יהודית במאה הב׳ לפסה״נ, כמו למשל באתר עוקף שוהם (דהרי ועד תשנ״ח), בשכונה מ״ד בשוהם (און, טורגה וגולני, בהכנה) ובבן שמן (זלינגר 2005), לא נתגלו אמבטיות ישיבה.

הממצא הקרמי כולל טיפוסים רבים מן התקופה הרומית הקדומה שהתקיימו לאורך פרקי זמן ארוכים בין המאה הא׳ לפסה״נ למאה הב׳ לסה״נ, ועל כן אין בהם כדי ללמד בוודאות על תולדות האתר בתקופה שבין המרד הגדול למרד בר כוכבא. אולם, נמצאו במכלול הקרמי גם כלים האופייניים לתקופה שבין המרידות ולימי מרד בר כוכבא, אף שמספרם אינו רב. המטבעות מן המאות הא׳–הב׳ לסה״נ שנתגלו במבנים מעידים על נוכחות במכלול הבנייה סביב שנת 70 לסה״נ ושוב בתקופת מרד בר כוכבא (Bijovsky, this volume), ואילו ממצא הזכוכית מלמד על נוכחות במבנים גם בתקופה שבין המרידות (Winter, this volume). ייתכן אם כן, שהיישוב נפגע והצטמצם בעקבות המרד הגדול, אך נמשכה בו ההתיישבות גם בשנים שבין המרידות.

הממצא המאוחר ביותר במכלול הבנייה — אשר נתגלה בעיקר במבנים E ו־H — הוא מימי מרד בר כוכבא. כן נמצא במבנה E מטבע משנה ב׳ למרד (Bijovsky, this volume: No. 38). דומה לפיכך, כי יש לקבוע שהיישוב באתר ניטש בתקופה זו. חשיפתה של מערכת מסתור בחלקו הצפוני של מכלול הבנייה (און וטורגה, בהכנה) — בדומה למערכות מסתור שנתגלו באתרים סמוכים, כמו עוקף שוהם (דהרי ועד תשנ״ח), שכונה מ״ד בשוהם (און, טורגה וגולני, בהכנה) ובן שמן (זלינגר 2005) — מחזקת את הסברה כי היישוב באתר פסק במהלך מרד בר כוכבא. עם זאת, אין בו עדות להרס מכוון או לשרפה נרחבת, למעט השרפה בשלושה מתוך ארבעת החדרים במבנה G, המיוחסת לשנים שבין שתי המרידות. דומה כי גורל דומה פקד יישובים אחרים בסביבה (קלונר וזיסו תשס״א), ובהם גם ח׳ירבת בורנאט הסמוכה, שנתגלו בה מטבעות אחדים משנה ב׳ למרד בר כוכבא, אף שלא נמצאה בה מערכת מסתור (עמית, טורגה וגנדלמן, בהכנה). היישוב במקום לא חודש, ומן התקופה הביזנטית הייתה במקום פעילות חקלאית, שהעדויות לה הן קבר, ערמות סיקול ומדרגות עיבוד חקלאיות, כמו גם שברי כלי חרס וכלי זכוכית, קערת אבן ומטבעות אחדים מתקופה זו שנמצאו פזורים באתר.

הערות

[1] את החפירות (הרשאות מס׳ A-2837, A-3412; טורגה תשס״ג), מטעם רשות העתיקות, ניהלה המחברת. סייעו מיכה כהן, רינה אבנר, עוזי אבנר, מוטי היימן, הרלי שטרק, איריס משולם וגיורא פרנוס (ניהול שטחים), שלמה יעקב־ג׳ם ויאיר רחמים (מנהלה), ויאצ׳סלב פירסקי ואבי האג׳יאן (מדידות), סנדו מנדריאה וצילה שגיב (צילומי שדה), אלדד ברזילי (גאומורפולוגיה), יוסי נגר (אנתרופולוגיה פיסית), מיכל בן־גל (רפאות), אלה אלטמרק (מעבדת מתכת), נטליה זק (סרטוט), אירנה לידסקי (ציור ממצא) וקלרה עמית (צילום ממצא). תודתי נתונה לגבריאלה ביכובסקי (נומיסמטיקה) ולתמר וינטר (כלי זכוכית).

[2] קטעים נוספים מן המכלול נחשפו בשנת 2000 (און וטורגה, בהכנה). בעקבות חפירה זו התברר כי מקימי המבנה ניצלו קירות קדומים, מן התקופה הפרסית, שהשתמרו מחלקה המזרחי של המצודה הפרסית; קיר 56, שממנו נחשף קטע קצר בלבד מבלי שהחפירה העמיקה מתחת לנדבך העליון, היה חלק מן הקיר התוחם של חצר המצודה. נראה כי קיר 51, היה הקיר שתחם את חדרי המצודה ממזרח. כמו כן, התברר כי צירם של מבנים B ו־C נבנה בהתאמה לציר המצודה הפרסית.

[3] בעונת החפירות של 2000 התברר כי קיר 55 הפריד בין אמבטיה 912 לבין מקווה (און וטורגה, בהכנה).

[4] דוח הסקר המלא נמצא בארכיון רשות העתיקות (דוח סקר מודיעין תעשייה חל״פ, רישיון מס׳ G-96/132, 11 נובמבר 1996).

[5] תודתי לד״ר דוד עמית שסייע בליבון הסוגיות הנדונות בסיכום.

[6] ייתכן שבאתרים סמוכים יש עדות להמשכיות יישובית של אוכלוסייה אחת מאז ימי שיבת ציון. מממצאי החפירות בח׳ירבת בורנאט הסמוכה (עמית, טורגה וגנדלמן, בהכנה) עולה שהיישוב בה הוקם בתקופה החשמונאית, מעל או לצד בתי חווה שראשיתם בתקופת הברזל ואשר המשיכו להתקיים אל תוך התקופות הפרסית וההלניסטית הקדומה.

הפניות

און א׳, בהכנה (א). ח׳ בורנאט (דרום־מערב). **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל.**

און א׳, בהכנה (ב). ח׳ בורנאט, אתר 7. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל.**

און א׳ וטורגה ח׳, בהכנה. ח׳ בורנאט (דרום־מערב). **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל.**

און, טורגה וגולני, בהכנה. שוהם, שכונה מ״ד. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל.**

אושרי א׳ תשנ״ח. חורבת חרמש. **חדשות ארכיאולוגיות** קח: 42–43.

ביליג י׳ תשס״ז. מערת כוכים מימי הבית השני בשכונת ארנונה, ירושלים. **עתיקות** 54: *15–*29.

ברוך י׳ תשס״ו. מבנים מן התקופות הפרסית, ההלניסטית והרומית הקדומה בשולי ח׳רבת כבר, שבצפון הר חברון. **עתיקות** 52: *49–*71.

ברושי מ׳ תשמ״ה. כלכלתה של ארץ־ישראל ואוכלוסייתה בתקופת הורדוס. בתוך מ׳ נאור, עורך. **המלך הורדוס ותקופתו: מקורות, סיכומים, פרשיות נבחרות וחומר עזר (עידן 5).** ירושלים. עמ׳ 11–20.

ברנד א׳ 1996. **חפירת בדיקה בשולי תל חדיד — דו״ח ראשוני.** תל אביב.

ברנד א׳ תשנ״ז. אל־חדית׳ה. **חדשות ארכיאולוגיות** קז: 66–68.

בר־נתן ר׳ תשנ״ד. **הקרמיקה של יריחו מהתקופה החשמונאית ותקופת הורדוס ובעיית המעבר מטיפוסי הכלים החשמונאיים לטיפוסי כלים בימי הורדוס.** עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית. ירושלים.

גודוביץ ש׳ תשס״ג. שוהם (ב׳). **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 114: 56–58.

גופנא ר׳ ובית־אריה י׳ תשנ״ז. **מפת לוד (80)** (סקר ארכיאולוגי של ישראל). ירושלים.

גורזלזני א׳ תש״ס. שרידים מן התקופה ההלניסטית ברמת אביב. **עתיקות** 38: *25–*32.

דהרי ע׳ ועד ע׳ תשנ״ח. כביש עוקף שוהם. **חדשות ארכיאולוגיות** קח: 79–83.

דר ש׳ תשמ״ב (א). **התפרוסת הישובית של מערב השומרון.** תל אביב.

דר ש׳ תשמ״ב (ב). **התפרוסת הישובית של מערב השומרון בימי בית שני, המשנה והתלמוד והתקופה הביזנטית.** עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב. תל אביב.

היימן מ׳ תשנ״ח. סקר באזור בריכת ברקת. **חדשות ארכיאולוגיות** קח: 78–79.

ויזל י׳ ואגמי מ׳ תש״ן. צומח השרון. בתוך א׳ דגני, ד׳ גרוסמן וא׳ שמואלי, עורכים. **השרון בין ירקון לכרמל.** תל אביב. עמ׳ 109—121.

וקסלר־בדולח ש׳ תשנ״ח. מערות קבורה ומתקנים מימי הבית השני במצפור הר הצופים, ירושלים. **עתיקות** 35: *23–*54.

זלינגר י׳ 2005. בן שמן. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 117 (19/6/2005). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.asp?id=196&mag_id=110 (תאריך גישה 28/12/2010).

טורגה ח׳ תשס״ג. ח׳ ברנאט (מערב). **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 114: 52–53.

טורגה ח׳ ובדחי ר׳ תשס״ה. מערת קבורה מהתקופה הרומית בשוהם (מזרח). **עתיקות** 49: *31–*39.

טורגה ח׳ וגנדלמן פ׳ 2008. ח׳ בורנאט. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 120 (5/10/2008). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.asp?id=923&mag_id=114 (תאריך גישה 28/12/2010).

ייבין ז׳ ואדלשטיין ג׳ תש״ל. חפירות טירת יהודה. **עתיקות** ו: 56–67.

יקותיאלי י׳, בן ישי י׳, חרפ״ק ת׳ וטליס ס׳ תשנ״ח (א). בן שמן (מזרח; א) **חדשות ארכיאולוגיות** קח: 86.

יקותיאלי י׳, חרפ״ק ת׳, בן ישי י׳ וטליס ס׳ תשנ״ח (ב). בן שמן (מזרח; ב) **חדשות ארכיאולוגיות** קח: 87.

לבנת א׳ תשל״ב. **הגיאולוגיה של המרגלות הצפון מערביים של הרי יהודה (אזור עבוד — קיביה — רנטיס)**. עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית. ירושלים.

ליפשיץ ע׳ תשנ״ח. מקורותיה של האוכלוסייה היהודית במודיעין ובסביבתה. **קתדרה** 85: 7–32.

מגן י׳ תשמ״ח. **תעשיית כלי האבן בירושלים בימי בית שני**. תל אביב.

מזור ג׳ תשנ״ו. מערת קולומבריום בראס א־שיח׳ ענבר, ממזרח לירושלים. **עתיקות** 29: *51–*55.

מזור ג׳ תשס״ז. בית חווה משלהי תקופת הברזל ומימי הבית השני ב׳גבעה הצרפתית׳, צפון ירושלים. **עתיקות** 54: *1–*14.

מילבסקי י׳ ושבו א׳ תש״ס. קולה (מערב). **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 110: 51–54.

נגורסקי א׳ ומילבסקי י׳ תשס״ג. שוהם (א׳). **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 114: 53–56.

עמית ד׳ תשנ״ו. מזור. **חדשות ארכיאולוגיות** קו: 86–87.

עמית ד׳, טורגה ח׳ וגנדלמן פ׳ תשס״ט. חורבת בורנט, כפר יהודי בשפלת לוד בתקופה ההלניסטית והרומית. **קתדרה** 136: 96–107.

עמית ד׳, טורגה ח׳ וגנדלמן פ׳, בהכנה. ח׳ירבת בורנאט. **עתיקות**.

פורת י׳ תש״ן. מערת קבורה יהודית באיזור בן־שמן. **עתיקות** י׳: 161–164.

פורת י׳, ינאי א׳ וכשר א׳ תשנ״ט. שרידים ארכיאולוגיים בג׳ת. **עתיקות** 37: 1–62.

פז י׳ ופז ש׳ תשס״ח. תל ברקת — חפירות בישוב עירוני מבוצר מתקופת הברונזה הקדומה 2 במרכז מישור החוף. **קדמוניות** 134: 82–88.

פטריך י׳ תשנ״ד. קבורה ראשונה על פי מקורות חז״ל — לביאורם של מונחים. בתוך א׳ זינגר, עורך. **קברים ונוהגי קבורה בארץ־ישראל בעת העתיקה**. ירושלים. עמ׳ 190–212.

פיילשטוקר מ׳ תשס״ג. מחלף בן שמן. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 115: 54–57.

פינקלשטיין י׳ תשל״ח. **התישבות כפרית בשולי ההר באגן הירקון בתקופה הישראלית־הלניסטית**. עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל אביב. תל אביב.

פרנקל ר׳ ואיילון א׳ תשמ״ט. **גפן, גתות ויין בעת העתיקה**. תל אביב.

קלונר ע׳ תשנ״ו. מנהגי קבורה יהודיים בימי החשמונאים. בתוך ד׳ עמית וח׳ אשל, עורכים. **ימי בית חשמונאי** (**עידן** 19). ירושלים. עמ׳ 211–218.

קלונר ע׳ וארבל י׳ תשנ״ו. מרשה — שטח 61 (מערכת תת־קרקעית). **חדשות ארכיאולוגיות** קה: 146–151.

קלונר ע׳ וזיסו ב׳ תשס״א. מערכות המסתור בשפלת לוד וקביעת הגבול הצפוני של האזור עליו שלט בר כוכבא. בתוך ח׳ אשל וב׳ זיסו, עורכים. **חידושים בחקר מרד בר כוכבא**. רמת גן. עמ׳ 73–86.

רוכמן־הלפרין א׳ תשנ״ט. חפירות בגבעת יסף (תל א־ראס) — 1984–1985. **עתיקות** 37: 83–123.

רול י׳ ואיילון א׳ תשמ״ד. כבישים רומיים בהדום ההר של השומרון וצפון יהודה. **ישראל — עם וארץ: שנתון מוזיאון ארץ־ישראל** ה־ו (23–24): 131–146.

רייך ר׳ תשמ״ב (א). מקוואות טהרה יהודיים בתל גזר. **קדמוניות** 58–59: 74–76.

רייך ר׳ תשמ״ב (ב). קבר מעוטר מהתקופה הרומית ליד בן־שמן. **עתיקות** ח: 16–21.

רפפורט א׳ תשנ״ו. תולדותיה של המדינה החשמונאית — מיונתן עד מתיתיהו אנטיגונוס. בתוך ד׳ עמית וח׳ ואשל, עורכים. **ימי בית חשמונאי** (**עידן** 19). ירושלים. עמ׳ 61–77.

שגיב נ׳, זיסו ב׳ ואבני ג׳ תשנ״ח. מערות קבורה מימי הבית השני בתל גודד, שפלת יהודה. **עתיקות** 35: *7–*21.

שוורץ י׳ תשנ״ו. כלכלתה של יהודה בתקופת החשמונאים. בתוך ד׳ עמית וח׳ אשל, עורכים. **ימי בית חשמונאי** (**עידן** 19). ירושלים. עמ׳ 125–133.

שמואלי א׳ וינאי א׳ תשנ״ח. בן שמן. **חדשות ארכיאולוגיות** קח: 85–86.

Alexandre Y. 2006. Naḥal Tut: A Late Fourth-Century BCE Storage Depot. *‘Atiqot* 52:131–189.

Avissar M. 1996. The Hellenistic and Early Roman Pottery. In A. Ben-Tor, M. Avissar and Y. Portugali. *Yoqne‘am* I: *The Late Periods* (Qedem Reports 3). Jerusalem. Pp. 5–48.

Ben-Arieh R. and Cohen-Uzzielli T. 1996. The Pottery. In G. Avni and Z. Greenhut. *The Akeldama Tombs: Three Burial Caves in the Kidron Valley, Jerusalem* (IAA Reports 1). Jerusalem.

Bijovsky G. This volume. Coins from Khirbat Burnaṭ (Southwest).

Calderon R. 2000. Roman and Byzantine Pottery. In Y. Hirschfeld. *Ramat Hanadiv Excavations: Final Report of the 1984–1998 Seasons*. Jerusalem. Pp. 91–162.

Eitam D. 1979. Olive Presses of the Israelite Period. *Tel-Aviv* 6 (3–4):146–155.

Fischer M. and Tal O. 1999. The Hellenistic Period. In I. Roll and O. Tal eds. *Apollonia-Arsuf: Final Report of the Excavations* I: *The Persian and Hellenistic Periods* (Monograph Series of the Institute of Archaeology of Tel Aviv University 16). Tel Aviv. Pp. 223–261.

Gitin S. 1990. *Gezer* III: *A Ceramic Typology of the Late Iron II, Persian and Hellenistic Periods at Tell Gezer*. Jerusalem.

Killebrew A.E. 1999. *Jericho: The Jewish Cemetery of the Second Temple Period* (IAA Reports 7). Jerusalem.

Kloner A. 2003. *Maresha Excavations Final Report* I: *Subterranean Complexes 21, 44, 70* (IAA Reports 17). Jerusalem.

Loffreda S. 1996. *La Ceramica di machronte e Dell Herodian*. Jerusalem.

Shalev S. and Sari K. 2006. Persian Period Metal Finds from Tel Mikhal (Tel Michal). *'Atiqot* 52: 93–107.

Silberstein N. 2000. Hellenistic and Roman Pottery. In Y. Hirschfeld. *Ramat Hanadiv Excavations: Final Report of the 1984–1998 Seasons*. Jerusalem. Pp. 420–469.

Stern E. 1995. Local Pottery of the Persian Period. In E. Stern ed. *Excavations at Dor: Final Report* (Qedem Reports 2). Jerusalem. Pp. 51–69.

Strange S.F. 1975. Late Hellenistic and Herodian Ossuary Tombs at French Hill Jerusalem. *BASOR* 2:50–65.

Winter T. This volume. Glass Vessels of the Late Hellenistic and Early Roman Periods from Khirbat Burnaṭ (Southwest).

SUMMARIES OF THE HEBREW SECTION

Settlement Remains from the Late Hellenistic and Early Roman Periods at Khirbat Burnaṭ (Southwest)

Hagit Torge
(Pp. 1*–68*)

Rescue excavations were carried out from July to November 1998 and in June 2001 at Khirbat Burnaṭ (southwest), prior to the construction of the Modi'in Region Industrial Zone. The site (map ref. NIG 196174–307/657066–122, OIG 146174–307/157066–122; Fig. 1) lies on a spur on the western slopes of the Efrayim Hills, about 0.5 km northeast of Shoham. It is located beside the ancient Lod–Afeq highway, whose course is followed by today's Road 444. Following a preliminary survey of Khirbat Burnaṭ and its surroundings, the area was divided into eight sites (1–8; Fig. 2), most of which were subsequently excavated (Table 1). This article discusses excavations in the southern part of Site 8 (8A, south), as well as installations scattered around Site 8 and farming terraces and installations in Sites 1 (Plan 16) and 2 (Plans 17, 18; Figs. 47–49).

Excavations in Site 8A, south (c. 6 dunam) unearthed remains from the Iron Age II to the Byzantine period. A simple rock-hewn oil press (*bodeda*; L925; Plan 2; Fig. 5) and an intact cooking pot (Fig. 23) from the Iron Age were exposed. The Persian-period finds comprised fragmentary walls (Stratum II; W32, W34, W45; Plan 6), as well as potsherds (Figs. 29: 1–3, 8, 9; 34:1–3, 7, 8), part of a miniature stone altar (Fig. 41:1) and metal objects (Fig. 42:14, 15), all from mixed loci. These finds may have derived from a fortress excavated in 2000 to the northwest of Building C (see below).

Most of the remains belong to the southern part of a large rural dwelling complex (Stratum I; Plans 1–7; Fig. 3) occupied in the Late Hellenistic and Early Roman periods, from the second century BCE to the second century CE. Nine buildings (A–E, G, H, A2, B2; Figs. 4, 7–15, 19–21) and three courtyards (AA, BB, CC; Figs. 7, 16), all founded on bedrock, were identified. Passageways connected the buildings and courtyards, and several installations were hewn in and around the buildings: two cisterns (L950: Plan 2, Fig. 5; L1041: Plan 7), five sitting baths (L902 and L912: Plan 3, Fig. 12; L915: Plan 3; L1043: Plan 6, Figs. 19, 22; L962: Plan 6, Figs. 17, 18) and a *miqveh* (L923: Plan 2, Figs. 5, 6). Several installations were cleared in the vicinity of the dwelling complex, including quarries, cupmarks, winepresses, cisterns, burial caves and a *bodeda* (Plans 8–15; Figs. 43–46), some of which were probably in use when the settlement was occupied.

The buildings were constructed of local stone, exhibiting medium-quality workmanship. The walls (0.50–0.85 m wide), preserved to the height of one or two courses, were built of either a single or double row of stones. Each building comprised several rooms with tamped limestone floors (up to 15 cm thick), overlying, in most places, a soil fill (0.1–0.5 cm thick) that covered the bedrock; rock surfaces were incorporated as floors in some rooms.

A gradual development within the dwelling complex could be discerned, including the addition of buildings and alterations within others, although no clear construction phases could be identified. This part of the settlement seems to have developed in a general west–east direction, as indicated by two findings: (a) all the ceramic finds from the most westerly building (Building A; Figs. 24, 25) date to the end of the first century BCE at the latest, indicating that this building fell into disuse earlier than the rest; (b) a limekiln, at the entrance to Building E (L997; Plan 6), was probably in use while the building was under construction, and clearly put out of use when the building was first occupied. In view of the prevailing westerly winds in the area, it would seem that Building E predated Buildings G and H to its east. It may therefore be concluded that Buildings A–C and E, oriented in a general north–south direction, were constructed first, possibly with Building D, whereas Buildings G and H were probably constructed at a later stage.

Alterations inside buildings are evident in the inner courtyard of Building E (Plan 6), in Building G, and possibly in Building C (Plan 3). Structural changes took place along the southern perimeter of the dwelling complex: Buildings A and B were enlarged (Buildings A2, B2; Plan 4), enclosing Courtyard BB; alterations in Building D (Plan 5) and in the southern part of Building E (Plan 6); and buttressing of the wall that enclosed the southern alley in the eastern part of the complex (W19, W120; Plan 7). It appears that at least some of these alterations were made to protect the buildings from earth slides and the collapsing of walls down the slope.

Although floors were only partially preserved, the ceramic and numismatic finds indicate that the rural dwelling complex was established during the second half of the second century BCE (Figs. 24, 27, 33, 37; see Bijovsky, this volume). The *miqveh*, dated to the second century BCE as well (Fig. 26), suggests that Jews inhabited the site from the time it was first settled. This Jewish village was probably part of the Jewish settlement in the Lod plain, established after the region was handed over to Jonathan the Hasmonean by Alexander Balas in 147 BCE. Stone vessels (Figs. 40, 44) and two burial caves with *kokhim* (Tombs 113, 123; Plan 14; Fig. 43) indicate that a Jewish population continued to live in the village during the Early Roman period.

Dating this Jewish village to the second half of the second century BCE requires reconsideration of the here-to-far accepted date of sitting baths, as well as the ethnic identity of their users. Sitting baths uncovered at Maresha and Mazor were dated from the third century to the first three decades of the second century BCE, and sitting baths are generally considered characteristic of non-Jewish populations. In view of the settlement gap at the site during the Early Hellenistic period and the absence of any parallel sitting baths during the Persian period, the baths should be attributed to the second half of the second century BCE at the earliest, and to the settlement's Jewish population. This conclusion implies that installations of this type were probably used throughout the entire second century BCE, and that they cannot indicate the ethnic identity of their users.

The ceramic finds from the buildings (Figs. 28–32, 34–36, 38, 39), as well as the glassware (see Winter, this volume) and numismatic finds (see Bijovsky, this volume), indicate that the settlement was occupied in the early part of the second century CE and abandoned during the Bar Kokhba Revolt. However, there are no signs of deliberate destruction or conglomeration that could be attributed to the years between the Great Jewish War and the Bar Kokhba Revolt. The site was never re-occupied. During the Byzantine period it was used for farming, as indicated by agricultural terraces and heaps of cleared stones, as well as by potsherds, glassware, and a few coins from this period found scattered around the site and in the secondary use of Tomb 123.

CAPTIONS TO ILLUSTRATIONS

Fig. 1. Khirbat Burnaṭ (southwest) and sites from the Late Hellenistic and Early Roman periods in the Lod plain.

Fig. 2. Khirbat Burnaṭ (southwest) and the surrounding area: site-allocation following the preliminary survey.

Fig. 3. Dwelling complex in Site 8A, south: aerial view, looking north.
Plan 1. Site 8A, dwelling complex: general plan.
Fig. 4. Building A, looking south.
Plan 2. Buildings A and A2 and Courtyards AA and BB, plan and section.
Fig. 5. Hewn installations in Courtyard BB: oil press (L925), *miqveh* (L923) and water cistern (L950), looking northeast.
Fig. 6. *Miqveh* 923: complete cooking pots on shelf, looking north.
Fig. 7. Central section of the building complex: aerial view, looking north.
Plan 3. Buildings B, B2 and C.
Fig. 8. Building B: looking south.
Fig. 9. Building B: Room 858, looking west.
Fig. 10. Building B: Room 893, looking south.
Fig. 11. Building B: Installation 951, looking east.
Fig. 12. Building C: Rooms 901 and 903, looking south.
Plan 4. Buildings A2 and B2.
Fig. 13. Building B2, looking east.
Fig. 14. Building A2, looking northeast.
Plan 5. Building D.
Fig. 15. Building D, looking north.
Plan 6. Building E.
Fig. 16. Entrance to Courtyard CC, looking north.
Fig. 17. Installation 962, looking southwest.
Fig. 18. Installation 962: opening to subterranean room, looking south.
Fig. 19. Sitting Bath 1043 and Building E, looking south.
Fig. 20. Building E: the eastern wing, looking south.
Plan 7. Buildings G and H.
Fig. 21. Quarry 1005 and Building H, looking north.
Fig. 22. Sitting Bath 1043, looking south.
Fig. 23. Complete Iron Age II cooking pot.
Fig. 24. Pottery from fills underneath Building A floors.
Fig. 25. Pottery from Room 945 in Building A (1, 3–7) and from Courtyard AA (2).
Fig. 26. Pottery from *Miqveh* 923.
Fig. 27. Building B: pottery from L981 (fill underneath Floor 859).
Fig. 28. Pottery from Building B.
Fig. 29. Building C: pottery from the Persian and Early Hellenistic periods.
Fig. 30. Building C: pottery from the Late Hellenistic and Early Roman periods.
Fig. 31. Building A2: lamp.
Fig. 32. Building D: pottery from Room 960.
Fig. 33. Building E: pottery from L2301 and 2304 (fills underneath Floors 1016 and 1021).
Fig. 34. Building E: pottery from the Persian and Early Hellenistic periods.
Fig. 35. Building E: pottery from the Late Hellenistic and Early Roman periods.
Fig. 36. Building E: pottery from the Late Hellenistic and Early Roman periods.
Fig. 37. Building G: pottery from L2303, 2305 and 2309 (fills underneath Floors 1024, 1025 and 1029).
Fig. 38. Building G: pottery from burnt layer in Rooms 1024, 1025 and 1029.
Fig. 39. Pottery from alley south of Building H.
Fig. 40. Stone vessels.
Fig. 41. Stone artifacts.
Fig. 42. Metal objects.
Fig. 43. Installations at Khirbat Burnaṭ (southwest): location map.
Fig. 44. Quarry 135: stone vessels.
Plan 8. Quarries 133 and 135.
Plan 9. Winepress(a) and *bodeda*(b) 139.
Plan 10. Winepress(a) and cistern(b) 119, plan and sections.
Plan 11. Winepress 117.
Fig. 45. Winepress 147, looking north.
Plan 12. Winepress 147, plan and section.
Plan 13. Winepress 167, plan and section.
Plan 14. Tomb 123, plan and section.
Fig. 46. Winepress/Silo 145: opening to subterranean room, looking south.
Plan 15. Installation 118.
Plan 16. Site 1: Quarry 301.
Fig. 47. Site 2: stone covering shaft of an arcosolium tomb underneath a stone clearance heap, looking southwest.
Fig. 48. Site 2: marble bowl (Basket No. 2003).
Fig. 49. Site 2: rock-hewn installations, looking northeast.
Plan 17. Site 2: rock-hewn installations, plan and section.
Plan 18. Site 2: Limekiln 151.